

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

SİBİR HANLIĞI'NIN KURULUŞU GELİŞİMİ
VE YIKILIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Emine USLU

Balıkesir, 2011

**T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**SİBİR HANLIĞI'NIN KURULUŞU GELİŞİMİ
VE YIKILIŞI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Emine USLU

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR**

Balıkesir, 2011

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün ...TARİH.....Anabilim Dalı'nda 2009/25/2009 numaralı
EMİNİ...USUN.....'in hazırladığı "Sibir Hanlığı'nın Kuruluşu Gelişimi ve Yükselişi"
konulu DOKTORA/YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü
Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 12.07.2011 tarihinde yapılmış, sorulan
sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ/OY ÇOKLUĞU ile karar
verilmiştir.

Başkan Prof. Dr. K. Z. Zayım İmza.....
Unvanı, Adı-Soyadı

Üye Doç. Dr. S. Samsur İmza.....
Unvanı, Adı-Soyadı (Danışman)

Üye Doç. Dr. Mehmet Karayama İmza.....
Unvanı, Adı-Soyadı

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylıyorum.

10.10/2011
Enstitü Müdürü
(Unvanı, Adı, Soyadı)
Doç. Dr. Zübeyde Güneş Yağcı

ÖNSÖZ

Cengiz Han'ın teşkilatçı dehası sayesinde küçük bir Moğol kavmi kendisinden kat kat fazla olan diğer kavimleri ve çok geniş ülkeleri yalnız hakimiyet altına almakla kalmamış, bu kavimleri tek bir imparatorluk halinde birleştirerek dünyada yeni bir düzen kurmuştu. XII. yüzyılın sonu ve XIII. Yüzyılın başında meydana gelen Moğol- Türk istilasının en büyük neticesi bütün Türk illerinin bir tek imparatorluk halinde birleşmeleri olmuştur. Tarihte bir daha eşi görülmeyen bu büyük imparatorluk, Hindistan ve Çin Hindistan'ı hariç, bütün Asya'yı kapladığı gibi, Doğu Avrupa'nın hemen hemen bütün sınırlarını içine almıştır. Cengiz Han'ın kurduğu kağanlık esas itibarıyla Türk tarihinin ayrılmaz bir kısmını teşkil etmektedir.

Eski geleneğe göre; devlet sülalenin ortak malı sayıldığından Cengiz daha hayatta iken türlü bölgeleri oğulları arasında paylaştırmıştır. Buna göre; büyük oğlu Cuci'ye; Kuzeybatı yani Kıpçak ülkesini vermişti. Bu toprakların asıl çekirdeğini Deşt-i Kıpçak teşkil etmektedir. Fakat Cuci'nin sağlığında bütün Deşt-i Kıpçak ona yalnızca ismen tabi olmuştur. Cuci Han 1222-1227 yılları arasında beş yıl kadar kendi yurdunda hüküm sürmüştü ve kendi adıyla anılacak olan Cuci Ulusunun temelini atmıştır. Cuci babasından önce ölmesinden dolayı Cengiz Han onun yerine Cuci'nin ikinci oğlu Batu'yu tayin etmişti. İmparatorluk daha Cengiz Han'ın sağlığında taksim edildiğinden dolayı, oğulları da bu geleneğe uyarak kendi ülkelerini çocukları arasında taksim etmişlerdi. Cuci Han'da büyük oğlu Orda'ya Ülkenin doğu kısmını Batu asıl Kıpçak sahasını, Tok Timur, İdil Nehri'nin orta ve kuzey bölgesini Şiban Han'a Ural'dan başlayarak Güney Sibiry ve civar bölgelere sahip olmuştur.

Cuci Ulusu'nun büyümesi ve tabi hudutlarına ermesi, oğlu ve halefi Batu Han zamanında ve ikinci Kıpçak seferinin sonucunda mümkün olmaktadır. Batu Han ile Altın Ordu Devleti kurulmuştur. Altın Ordu'nun kurucusu olarak Batu kabul edilmektedir. Bölgenin en güçlü devleti haline

gelen Altın Ordu hanedan içerisinde meydana gelen taht kavgaları ile zayıflamış, Toktamış ve Timur tarafından gelen darbelerle de Altın Ordu Devleti varlığına son verilmiştir. Altın Ordu'nun parçalanmasından sonra kurulan hanlıklardan olan Sibir Hanlığı bu şekilde vücuda gelmiştir.

Araştırmamızda Sibir Hanlığının ortaya çıkışı aşamaları kronik bir sıra halinde açıklanmaya çalışılmıştır. Hanlığın kurulmasına kadar geçen sürede Sibir kavminin menşei ve Sibiryaya coğrafi bölgesinin ana hatları çizilmeye çalışılmıştır. Sonrasında Sibir Hanlığının kuruluş aşaması ve siyasi tarih anekdotlar verilerek anlatılmıştır. Altın Orda'nın yıkılmasından sonra ortaya çıkan hanlıklardan biri olan Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından sükutunun Sibiryaya üzerindeki etkileri açıklanmış ve bu tarihten sonra Rusya'nın doğuya doğru genişleme siyaseti hız kazanmıştır. Bu suretle Sibiryaya Ruslar'ın önemli bir hedefi haline gelmiştir. Rusya Kazan'ın düşmesi ile Sibir Hanlığına karşı tecavüzkâr saldırı girişimlerinde bulunmaya başlamıştı. Hanlığın sona ermesine kadar uzanan mücadele aşamaları ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve Rusya'nın Türk illeri üzerindeki politikaları gözler önüne serilmiştir. Bütün bu veriler göz önünde bulundurularak Sibir Hanlığının ortaya çıkmasından Rusya tarafından ele geçirilinceye kadar ki sürede Sibiryaya'yı inceledik. Çalışmalarımızda zengin bilgisi ve araştırmacılığı ile özellikle bu dar inceleme sahasında yaşadığım kaynak sıkıntısını yardımları sayesinde giderdiğim değerli hocam Doç. Dr. Sebahattin Şimşir'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Emine Uslu

Balıkesir -2011

ÖZET

SİBİR HANLIĞI'NIN KURULUŞU GELİŞİMİ VE YIKILIŞI

USLU, Emine

Yüksek Lisans, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Sabahattin Şimşir

2011/ sayfa:97

XIII. yüzyılın ilk yarısından, Çin'den Adriyatik Denizine kadar düzenlediği seferler ile bütün bozkır sahasını kasıp kavuran Cengiz Han (1167-1227) elde etmiş olduğu başarıyı ilahi bir zemine oturtarak "Yüce mevkiye ebedi Gök'ün yardımı ve koruması ile eriştim" demiştir. Cengiz Han'ın teşkilatlı dehası sayesinde küçük bir Moğol kavmi kendisinden kat kat fazla olan diğer kavimleri ve çok geniş ülkeleri yalnız hakimiyet altına almakla kalmamış bu kavimleri tek bir imparatorluk halinde birleşerek Dünya'da yeni bir nizam kurmuştur. XII. Yüzyılın sonu ve XIII. Yüzyılın başında vuku bulan Moğol-Türk istilasının en büyük neticesi, bütün Türk illerinin bir tek imparatorluk halinde birleşmeleri olmuştur. Tarihte bir daha eşi görülmeyen bu büyük imparatorluk, Hindistan ve Çin Hindistan'ı hariç, bütün Asya'yı kapladığı gibi Doğu Avrupa'nın hemen hemen bütün sınırlarını içine almıştır. 1157 doğan Cengiz Han'ın dehası sayesinde 1206 yılında Moğolistan'daki bütün Moğol ve Türk boyları hâkimiyetleri altına alınmıştır. Cengiz Han Çin'i Türkistan'ı ve İran'ı zapt etmiştir.

Cengiz Han ölümünden önce topraklarını oğulları ve torunları arasında paylaştırmıştır. Cengiz Han'ın ölümünden sonra oğulları ve torunları onun fütuhatını devam ettirerek bir Moğol- Türk Kağanlığı kurmuşlardır. Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'ye Altın Ordu verilmişti. Altın Ordu Devleti'nin teşekkülü bu şekilde meydana gelmiştir. Fakat Cuci'nin daha önce ölmesinden dolayı Cengiz Han onun yerine Cuci'nin oğlu Batu'yu tayin etmişti. İmparatorluk daha önce Cengiz Han'ın sağlığında taksim edilmiş olduğundan oğulları da bu geleneğe uyarak, kendi ülkelerini çocukları arasında taksim

etmişlerdir. Cuci Han da büyük oğlu Orda'ya ülkenin doğu kısmını (Ak Orda), Batu asıl Kıpçak sahasını (Gök Orda); Tok Timur; İdil Nehri'nin orta ve kuzey bölgesini; Şiban, Ural'dan başlayarak Güney Sibiry ve civar bölgelere sahip olmuştur. Altın Orda kuvvetli bir merkeze sahip olduğu müddetçe bunların hepside Batu ailesinin hakimiyetini tanımış ve daha ziyade devletin türlü kısımlarında hakimiyetleri babadan oğula geçer birer vali vaziyetinde bulunmuşlardır.

Fakat merkezin zayıflaması ve bilhassa Batu sülalesinin kesilmesi ile başlayan mücadelelere bunlar büyük bir amil olmuşlardır. Batu gerek uyguladığı devlet politikaları ile gerekse Cengiz Han yasasını yönetimde tatbik etmesiyle Altın Orda Devleti'nin kurucusu olarak tarihte yerini almıştır. Ondaki sonraki yönetimde hiyerarşik düzenin devam etmesine rağmen yönetimdeki zayıflamalar içteki taht mücadeleleri ve sonradan beliren Timur tehlikesi ile merkezi sistem oldukça sarsılmıştır. Timur tarafından indirilen büyük darbelerden sonra Altın Orda Devleti artık yaşama kudretini kaybettiğinden süratle çöküntüye doğru gitmişti. Son olarak da 1502 yılında Kırım Hanı Mengli Giray Altın Ordu'nun bütün düşmanları ile birleşerek Saray şehrine saldırarak Altın Ordu Devletini tamamen ortadan kaldırmıştır. Altın Ordu Devleti ortadan kalmasına rağmen bu devletin gelenek ve iddialarını uzun bir zaman yaşatmaya devam etmişlerdir.

Altın Ordu (1240-1502) Devleti'nin yıkılması ile bu bölgede Kazan (1437-1552) , Kırım (1460-1783), Astarhan (1466-1556) , Kasım(1445-1681) ve Sibir (1220-1598) gibi hanlıklar kurulmuştur.

İrtiş boyu M.S. I. Yüzyıldan beri çeşitli Türk-Kıpçak boylarının yaşadıkları bir saha idi. Bunlardan biride Sibir Hanlığı idi. Ural dağlarının doğusundaki Tobol, İrtiş, İşim ve Ob ırmakları havzasını içine alarak Altay Dağlarına kadar uzanan saha için Sibiry coğrafi adı kullanılmıştır. Sibiry ismi İslam tarihçilerinden Reşidedin'in Cami-üt Tevrihi'nde 'ibir- Sibir' olarak ilk defa rastlıyoruz. Halkın büyük bir çoğunluğu Kıpçak, Kırgız ve Yakut Türkleri oluşturmaktadır. Hunlar ve Göktürkler devrinden beri tamamıyla Türklerle meskun olan bu bölge Moğolların ortaya çıkışı ve Cengiz Han

Devleti'nin sınırları içinde kalmıştır. Altın Orda'nın ortadan kalkmasıyla bağımsız bir hanlık olarak ortaya çıkmıştır. Hanlığın kuruluş tarihi hakkında bazı tereddütler varsa da tarihçiler arasında yaygın kanaat 1480 yılında kurulduğu yönündedir. Hanlığın merkezi bugünkü Tümen şehri olarak kurulmuştur. Hanlığın kaderi Rusya'nın Kazan Hanlığını ele geçirmesiyle değişmiştir. Ruslar Sibiryaya adını ilk defa 1407 yılından itibaren duymaya başlamıştır.

Altın Ordu sonrası kurulan hanlıklar, Rus knezliklerine korkulu zaman geçirtmişlerdir. Fakat, iç mücadelelerini sona erdirip birlikte hareket etmeye başlayan Ruslar batının tekniğinden, Türk hanlıkları arasındaki kavgalardan ve her hanlığın kendi içindeki entrikalarından faydalanmasını bilmişlerdir. Neticede ilk olarak Kazan Hanlığı Çar IV. İvan tarafından 1552 tarihinde ele geçirilmiştir. Kazan Hanlığı uzun bir müddet Ruslar'ın İdil-Ural boyunca Hazar Denizine doğru yayılmalarına en büyük engel teşkil etmişlerdir. Kazan Hanlığının düşmesi ile Ruslar'ın geniş ölçüde Türk illerinin istilası imkân dâhiline girmiştir. Rusya'nın yalnız Rus halkından oluşan bir devlet olmaktan çıkıp çeşitli milletlere hâkim bir imparatorluk haline gelmesi ancak Kazan Hanlığının zaptıyla mümkün olmuştur. Kazan Hanlığının düşmesi ile Rus Devleti'nin sınırları çok kısa bir zaman içerisinde Hazar Denizi kıyılarına ve Kafkaslara dayanmasına imkân verdiği gibi Ural sahasının da Ruslar'ın eline geçmesiyle Sibir ve Türkistan istikametinde Rus yayılışının önünde pek engel kalmamıştır.

Bu aşamadan sonra Rusya 16. yüzyıldan beri Sibiryaya üzerinden Çin, Türkistan üzerinden Hindistan'a ve Kafkasyaya üzerinden İran ve Türkiye'ye ulaşmak isteyen Rusya bu politikasını Kazan Hanlığının zaptı ile gerçekleştirme olanağı bulmuştur. Rus istilası başladığı zamanda hanlığın başında bulunan Yadigâr Han'ın Rusya'ya karşı sempatik duran bir politika izlemesi ve Rusya'nın varlığını kabul etmesiyle beraber büyük bir tepki olarak karşısına Küçüm Han çıkmıştır. Cengiz soyundan geldiği düşünülen Küçüm Han ile Yadigâr Han arasında 1556 yılından itibaren mücadele başlamış ve 1563 'te İrtiş nehri üzerindeki İsker şehri ve Batı Sibir Hanlığının idaresi Küçüm'ün eline geçmiştir. Bundan sonra Küçüm Han hanlık topraklarını

müdafaa etmeye başlamıştır. Çalışmamızda bu konular temel alınmakla birlikte daha detaylı bir araştırma yöntemi izlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Han, Türkistan, Sibiryaya, Cuci, Küçüm Han, Yadigar Han, Rusya, Kazan

ABSTRACT

SİBİR KHANATE AND THE COLLAPSE OF THE DEVELOPMENT ORGANİZATİON

USLU, Emine

Master Thesis, Department of History,

Adviser: Doç. Dr. Sabahattin Şimşir

2011 Page;97

Genghis Khan(1167-1227) who raged the desert areas from China to Adriatic Sea in the first half of XIII. Century told "I have accessed to the empyreal position by the help of perpetual Heaven" by relying on the supernal background of his success. Genghis Khan through of his organized genius constructed a new adjustment in the world not only brought the the small Mongol hord, other hords those are bigger than it and huge countries under his power and he associated them only one Empire. The biggest consequence of the Mongol-Turk invasion that occurred in the end of the XII. Century and start the XIII. Century, was the conjoint of Turk provinces as a one Empire. This huge heavenly Empire in history layed over the all Asia except India and China India and comprehended nearly all of the boundries of the East Europe. By the genius of Genghis Khan who was born in 1157, in the 1206 all of the Mongol and Turkic provinces brought under their power. Genghis Khan conquered China, Turkestan and Iran.

Before the dead of Genghis Khan, he divided the territories between his sons and grandchildren. After the dead of Genghis, his sons and grandchildren continued his conquests and constructed a Mongol-Turk Khaganate. Golden Horde has given to Cuci (Jochi), the oldest son of Genghis Khan. The formation of Golden Horde was consisted by this way. But Cuci (Jochi) was died before, Genghis Khan assigned Batu the son of Cuci (Jochi). Empire was divided while Genghis Khan was alive so his sons has continued this tradition after Genghis Khan's dead and they distributed

their country between their children. Cuci (Jochi) Khan's oldest son Orda helded the East of the Country Batu holded the Kipchak area Tok Timur holded the middle and North region of the Volga River, Şiban holded South Siberia and environs. While Golden Horde had a strong center, all of them approved the ascendence of Batu Family and more countries different parts they were like a governor who descend from father to son.

But the weakening of the center and especially the discontinuance of the Batu Family were the factors of the start of controversy. Batu superseded as incorporator of the Golden Horde in the History by the governement policies he applied and carrying the Genghis Khan law out. Although the hierarchical arrangement continued, the weakening in the management, the throne conflicts and the Timur danger occured later was considerably damaged the system. After the big blow by Timur, Golden Horde lost its existing force and rapidly went to the ruin. Lastly, in 1502 the Crimean Khan Meñli I Giray accreted with all of the enemies of Golden Horde, invaded to the Saray city and abrogated the Golden Horde completely. However the Golden Horde was abrogated, they continued to perpetuate this Country's traditions and assertions. After Golden Horde collopsed, in this area like Kazan (1437-1552), Kırım (1460-1783), Astarhan (1466-1556), Kasım(1445-1681) and Sibir (1220-1598) Khanates were established.

Irtysch was the area that Turk- Kipchak people lived since A.D. I. Century. One of them was the Khanate of Sibir. The geographical name of Siberia is used for the area that includes Tobol, Irtysch, İşim, Ob Rivers' basins which are in the East of Ural Mountains and lies straight Altai Mountains. We find the name of Siberia as "ibir- Sibir" in the Cami-üt Tevarihi of Reşidedin who is a Islam Historian. The majority of the community was falled out Kipchak, Kirghiz and Yakut Turks. From the age of Hun and Göktürks, this area was full of Turks but it was remained in Genghis Khan Government's boundaries after the Mongols arised. Golden Horde was removed, it was arised as an independent Khanate. There are different thoughts about the establishment date of the Khanate but the general idea among the historians is it is established in 1480.the center of the Khanate

was today's Tümen City. The destiny of the Khanate changed after the Russia captured the Kazan Khanate. Russians started to hear Siberia name firstly since 1407.

The Khanates which are established after the Golden Horde made Russian Knez afraid of them. But the Russians finished their internal conflicts and started to act together, they realised to benefit West's techniques, the fights between the Turkish Khanate and the contrivance in the every Khanates'. Consequently, the Kazan Khanate was captured by the Czar IV. İvan in 1552. Kazan Khanate was disrupted the deployment of Russia along Volga-Ural through the Caspian Sea for a long time. After the Kazan Khanate falled Turk province occupation for Russians became possible. To become an Empire which consisted of various nations for Russia was possible by the conquest of the Kazan Khanate. The fall of Kazan Khanate gave the chance to Russia Nation to ground to the Caspian Sea coastal and Caucasian in a very short time and there were no barriers for Russia to ground in the direction of Sibir and Turkestan.

After this step, since 16. Century Russia wants to access to China from Siberia, India from Turkestan and Iran and Turkey from Caucasian and Russia found the chance to do this by the conquest of Kazan Khanate. When the Russian occupation started, the head of the Khanate Yadigâr Khan was followed a sympathetic policy and he adopted the Russia's being, so Küçüm Khan reacted to his behaviour. The conflict started between Küçüm Khan and Yadigar Khan who came from Genghis descend beginning from 1556 and in 1563 Irtysh River on Isker City and the West Khanate of Sibir's control passed into the hands of Küçüm Khan. After this Küçüm Khan started to covered the Khanate's lands. In our study a more detailed research methodology will be followed by taking into account these subjects.

Keywords: Genghis Khan, Turkestan, Siberia, Jochi, Küçüm Khan, Yadigâr Khan, Russian, Kazan.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iii
ÖZET	v
ABSTRACT	ix
İÇİNDEKİLER.....	xii
KISALTMALAR LİSTESİ	xiv
1. GİRİŞ	1
1.1.PROBLEM	5
1.2.AMAÇ	5
1.3.ÖNEM	6
1.4.VARASAYIMLAR.....	6
1.5.SINIRLILIKLAR	6
1.5.1.Araştırmanın Konu Bakımından Sınırlandırılması	7
1.5.2.Araştırmanın Mekan Bakımından Sınırlandırılması	7
1.5.3.Araştırmanın Zaman Bakımından Sınırlandırılması	7
1.6.TANIMLAR	8
1.6.1.Sibir	8
1.6.2.Sibirya	8
1.6.3.Kazak.....	8
2. İLGİLİ ALANYAZIN	10
2.1.Kuramsal Çerçeve	10
2.2.İlgili Araştırmalar.....	10
3. YÖNTEM	12
3.1.Araştırmanın Modeli.....	12
3.2.Bilgi Toplama Kaynakları	12
3.3.Verilerin İşlenmesi Çözümü ve Yorumlanması	12
4. BULGULAR VE YORUM	14
4.1.Sibirya (Sibir) Coğrafi İsmi'nin Menşei ve Hanlığın Kurulmasına Kadar Geçen Sürede Sibir Tarihine Genel Bir Bakış	14
4.2.Altın Ordu Devleti ve Çöküşü.....	29
4.3.Sibir Hanlığı'nın Kuruluşu ve Gelişimi.....	42
5. SİBİR HANLARI SÜLALESİ	47
5.1.Taybuga Han	47

5.2.Hoca Han.....	47
5.3.Mar Han.....	47
5.4.Muhammed Han	48
5.5.Angış Han	48
5.6.Kasım Han.....	48
5.7.Yadigar Han.....	49
5.8.Küçüm Han.....	49
6. KAZAN HANLIĞI VE YIKILIŞI SONRASI MEYDANA GELEN	
GELİŞMELER	51
6.1.Kazan Hanlığı'nın Düşüşü	51
6.2.Türk İllerine Rus Hücumunun Başlama Tarihi (1587).....	56
7. SİBİRYA'NIN RUS İŞGALİ KARŞISINDA YADİGAR HAN'IN	
TUTUMU VE KÜÇÜM İLE MÜCADELENİN BAŞLAMASI	59
7.1.Küçüm Han'ın Saltanat Dönemi (1563-1598) ve Sibirya'da İslamiyet'in Yayılışı	60
8. RUSYA'NIN SİBİR HANLIĞI'NA KARŞI SALDIRA GİRİŞİMİNE	
BAŞLAMASI	69
8.1.Straganovlar Ailesi.....	72
8.2.Yermak'ın Sibir Seferi ve Küçüm Han ile Mücadelenin Başlaması (1579-1584).....	75
9. SİBİR HANLIĞI'NIN RUSLAR TARAFINDAN İKİNCİ KEZ İŞGALİ	
(1587)	83
9.1.Küçüm Han'ın Son Savaşları ve Ölümü.....	84
9.2.Sibir'in Tamamen Ruslar'ın Eline Geçışı (1601-1683)	86
9.3.Sibir Hanlığı'nın Ekonomik Durumu ve Sosyal Yapısı	90
10. SONUÇ VE ÖNERİLER	92
10.1.Sonuçlar	92
10.2.Öneriler	93
KAYNAKÇA	94
EKLER	97

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m	: Adı geçen makale
bkz	: bakınız
C.	: cilt
Çev	: çeviren
M.E.B	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
T.T.K.	:Türk Tarih Kurumu
T.D.K.	: Türk Dünyası El Kitabı
T.D.A.V	: Türk Dünyası Araştırma Vakfı

1. GİRİŞ

Sibir Hanlığı, Altın Ordu Devleti'nin yıkılması ile ortaya çıkan hanlıklardan birisidir.1502 yılında Kırım Han'ı Mengli Girey Altın Ordu'nun bütün düşmanları ile birleşerek Saray şehrine saldırmıştır. Bu sefer sonucunda Altın Ordu Devleti tamamen ortadan kalkmıştır. Bu hakanlığın harabeleri üzerinde birçok hanlık ortaya çıkmıştır. Bunlar; Kırım, Kazan, Sibir, Astırhan ve Nogay Hanlıkları idi.

İrtiş boyu M.S I. Yüzyıldan beri çeşitli Türk-Kıpçak boylarının yaşadıkları bir saha idi. Sibir'in doğu kısmında hâkimiyet süren İnal adlı bir Kırgız Hanı, Cengiz'e tabi olduktan sonra burası Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmiştir. Sonraları ise; Cuci ulusuna ve dolayısıyla Altın Ordu'ya bağlanmıştır. Sibir Hanlığı'nın hâkim olacağı topraklarda Şiban Han'ın ulusu meskûndur. Cengiz Han'ın Şeybani adında ki torunu, Cuci Han'ın beşinci oğlu idi. Babaları Cuci Han'ın ölümü üzerine, dedeleri Cengiz Han'ın huzuruna gittikleri zaman, Şiban Han'da beraber gitmiştir. Cengiz Han Sayın Han'a "Altın Busagalı Ak Orda"yı, Orda İçen Han'a " Gümüş Busagalı Gök Ordayı kurdururken Şiban Han içinde "Pulat Busagalı Boz Orda"yı kurdurmuştur. (Kafalı, s.2002-403)

XIV. yüzyıl ortalarında Sibiry'a'nın Tobolsk bölgesinde Tura'da 1428'de tahta çıkarılan ve 1468'e kadar hükümdar olan Ebul Hayr Han, iktidarın temelini oluşturmuştur. Şiban Han'ın torunu olan Ebul Hayr Ubeydullah Han, önemli sayıda yandaş toplamış ve kendisini bütün devletin hanı ilan etmiştir. Ebul Hayr Ubeydullah Han'ın iç politik durumu tehlike içindedir. Çünkü gözlerinin Özbek ulusunun iktidarını ele geçirmeye çevirmiş bulunan Cuci torunlarıyla uzun ve acımasız bir savaşa girmek zorunda kalmıştır. Özbek Devletini kuran Ebul Hayr Han'ın rakipleri ile mücadeleye girip Özbek Hanlığının sonra ermesi ile Sibiry'a bölgesinde bu ortamdan faydalanarak ortaya Sibir Hanlığı çıkmıştı. Hanlığın başına birçok han geçmiştir. Fakat

bunlardan en etkili olan ve hanlar arasında yaşanan mücadele ile dikkati çeken Yadigâr ve Küçüm Han'dır. (Şimşir.2009-167)

Altın Ordu sonrasında ortaya çıkan bu hanlıklar ilk zamanlar Rus knezliklerine korkulu zamanlar geçirmişlerdir. Fakat iç mücadelelerini sona erdirip birlikte hareket etmeye başlayan Ruslar, batının tekniğinden, Türk hanlıkları arasındaki kavgalardan ve her hanlığın kendi içindeki entrikalarından faydalanmasını bilmişlerdir. Moskova Hükümeti'nin prensi bu hanlıkları birbirleriyle çarpıştırarak ve karşılıklı olarak zayıflatma fırsatını bulmuştur. Bundan istifade edecek yegâne devlet Rusya olacaktır. Kazan Hanlığı'nda ortaya çıkan mücadele III. İvan'ın ayrıca işini kolaylaştırmıştır. Kazan Hanı Halil'in ölümü sonrasında meydana gelen hanlık meselesi yüzünden ihtilaf çıkmıştır. Ruslar bu karışıklıktan yararlanarak 1 Eylül 1469 tarihinde Kazan'ı kuşatmıştır. III. İvan 1478 ilkbaharında Novgorod şehrini ve ona tabii Sibiry'a kadar uzanan geniş sahayı ilhak edince Rusya ile Kazan Hanlığı arasında kuvvet dengesi birden bire Ruslar'ın lehine değişmiştir.

2 Ekim 1552 günü Kazan şehri ve Hanlığı Ruslar'ın eline geçmiştir. Orta İdil sahasında M.S VI. Yüzyıldan beri devam eden gelen Türk hâkimiyeti bu suretle sona ermiştir. Kazan Hanlığı'nın sükutu hem Rusya hem de Türk illeri tarihi açısından adeta bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Rusya açısından bakıldığında; Kazan uzun zaman Ruslar'ın İdil boyunca Hazar denizi istikametinde ilerlemelerine ve Aşağı Ural sahasında yayılmalarına en büyük engel teşkil etmiştir. Kazan'ın düşmesi ile Ruslar'ın geniş ölçüde Türk illeri üzerinde yayılmalarına yol açmıştır. Rusya'nın yalnız Rus milletinden müteşekkil bir devlet olmaktan çıkıp çeşitli milletlere hâkim bir imparatorluk olmak yolunu tutması ancak, Kazan Hanlığı'nın zaptı ile mümkün olmuştur. Kazan'ın düşmesi Rusya'nın Kafkaslara varıp dayanmasına imkan verdiği gibi Ural sahası da Ruslar'ın eline geçmekle Sibir-Türkistan istikametinde de Rus yayılmasına geniş imkanlar açılmıştır. Altın Ordu Devleti'nin yıkılmasından sonra Karadeniz'in kuzeyinde kurulmuş olan Türk Hanlıkları: XVI. Asırda Ruslar tarafından teker teker ortadan kaldırılmıştır. Bin bir güçlkle kurulmuş olan bu Türk hanlıkları ne yazık ki, Rus Çarlarının entrikaları, beyler arası süren taht mücadeleleri sonucu önce zayıflatılmış,

sonrada ortadan kaldırılmıştır. Rusya ise, XVI. asra kadar dünya tarihinde önemli bir varlık gösterememiştir. Ancak, Rusya'daki prens ve derebeylikleri etrafına toplayarak Rus Devletinin temellerini atan III. İvan (1462-1505) zamanından itibaren Rusların gücü hissedilir hale gelmiştir. III. İvan'dan başlayarak Kazan ve Astarhan (Ejderhan) Sibir Hanlıkları başta olmak üzere Türk İlleri Rusların saldırılarına maruz kalmışlardı. XVI. yüzyıldan beri Sibiryaya üzerinden Çin'e Türkistan üzerinden Hindistan'a ve Kafkasya üzerinden İran ve Türkiye'ye ulaşmak isteyen, fakat XVIII. Yüzyıl başına kadar Türkistan'a doğrudan doğruya bir askeri saldırıda bulunmayan Ruslar, uğradıkları çeşitli yenilgilere ve karşılaştıkları direnmelere rağmen nüfuslarını Türk illeri aleyhine devamlı suretle genişletmişlerdir. 1593-1604 yılları arasında "Sibiryaya" tamamen Ruslar'ın eline geçmiştir.

Yadigâr Han'ın saltanatı, Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından istilası zamanına rastlamaktadır. Batıdaki en kuvvetli kale olan Kazan'ın düşmesinin Sibiryaya'da büyük tesiri olmuştur. Bu durum karşısında Yadigâr Han bir taraftan yaklaşan Rus tehlikesini hafifletmek, diğer taraftan güneydeki Türk-Kazak-Kırgız bozkırlarından gelen hücumlara karşı koyabilmek maksadıyla 1555'te Moskova'ya elçiler göndererek Rus Çarı IV. İvan'ı başarısından dolayı tebrik etmiş ve kendisinin de onun tabiiyetine girmek istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine Küçüm Han ile arasında mücadele baş göstermiştir. Bu mücadeleden en son Yadigâr Han mağlup olup Küçüm galip gelmiştir. Yadigâr Han ve Kardeşi Bek Bulat'ı yenerek öldürmüştür. Tüm askeri ile İsker'e hücum edip onu zaptetmiş ve Sibir yurdunu kendi üstüne geçirmiştir. Bundan sonraki aşamada Küçüm İle Rusya arasında Hanlık hâkimiyeti için mücadele başlamıştır. (Kurat, 1999- 958)

Sibiryaya'nın fethi IV. İvan'ın dış politikada bir başka başarısını teşkil etmektedir. İvan'ın buranın fethine yönelik çabaları 1550'li yıllarda başlamıştır. Sibir Tatarlarının Hanı Küçüm Han'ın Ruslar'a karşı mağlup olması Sibiryaya Türklerini derinden etkilemiştir. Ruslar, Sibiryaya topraklarında istila ettikleri yerlere kaleler inşa edip Kazakların bu uç garnizonlara yerleştirmiş devlet profesyonel askerlerini de bu kuvvetlere destek amaçlı gönderilmiştir. Kazak atamanı Yermak bu mücadelede Rusya'nın en büyük

silahı olarak kullanılmış ve uzun mücadele döneminden sonra Küçüm Han tarafından öldürülmüştür. Yermak'ın öldürülmesi İsker'deki Kazaklar'ın ve Ruslar'ın durumunu tamamıyla kötüleştirmiştir. Küçüm Han yeniden İsker'de hâkimiyet kurmaya çalışmıştır. (Topsakal, 2011-10,11.)

Sonuç olarak Ruslar daha 11.Yüzyılda tüccarlar vasıtası ile ilişkide bulunduğu Kuzey Sibir'i 15. Yüzyılda fark etmeye 16. Yüzyılda önemsemeye ve aynı yüzyılın sonunda işgale başlamıştır. 17. yüzyılda baştanbaşa bütün Batı ve Orta Sibir'i Kamçatka'ya kadar istila etmişlerdir. Baştanbaşa Moğolistan toprakları dâhil bu yüzyıl içinde Rus Çarlığı'na dâhil olmuştur. Rus Çarlığı'nın ekonomik ve sosyal kalkınmasında uçsuz bucaksız ve zengin Sibir topraklarının azımsanmayacak etkisi vardır ve zenginlik Ruslar tarafından acımasızca kullanılmıştır. Sibiryadaki Kürk ticareti ön plana çıkmıştır. Suyollarının da kullanarak doğunun önemli ticaret mallarını batıya aktarmışlardır. (Topsakal, 2011-11,15.)

1.1 PROBLEM

Altın Ordu'nun parçalanmasından sonra kurulan hanlıklardan; Sibir Hanlığı, Kazan Hanlığı'nın Rusya tarafından işgale uğraması ile Rusya tarafından ele geçirilme imkânı bulmuştur. Rusya karşısında uzun süre ayakta kalmaya çalışan hanlığın tüm çabalarının boşa çıkması ve sonunda 15. Yüzyıla kadar tam olarak bilgi sahip olamadığı Sibiry Bölgesi Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. Sonunda oluşturduğu politikayı gerçekleştiren Rusya; İrtiş- Tobol (Batı Sibiry) Bölgesini hakimiyeti altına almış olması problemin esasını teşkil etmektedir.

1.2 TEZİN AMACI

Çalışmamızın amacı; Rusya'nın Sibiry Bölgesini keşfedip burayı ele geçirmeye yönelik girişimlerde bulunması ile birlikte yaşanan mücadele kaleme alınmıştır. Buna neden olan sebepler ve sonuçları açıklamak suretiyle bir araştırma oluşturulacaktır.

Bu temel amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aramaya çalışılacaktır.

- 1.Sibiry coğrafi teriminin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı?
2. Bu bölgede yaşayan halkın menşei hakkında ortaya konan tezler nelerdir?
- 3.Hanlığın kurulması ve bunu kolaylaştıran sebepler?
- 4.Hanlığın merkezi yönetiminde meydana gelen değişimler ve mücadeleler?
- 5.Sibiry'nın Rusya tarafından keşfedilmesi ve bunun nedenleri?
- 6.Rusya ile hanlık arasında yapılan mücadeleler ve Rusya'nın istilasını kolaylaştıran sebepler nelerdir?
- 7.Rusya'nın hanlığı zapt edilmesiyle hanlığın varlığına son verilmesi.

1.3 TEZİN ÖNEMİ

15. Yüzyıla kadar varlığını bilmediğimiz bir güç olarak ortaya çıkan Türk-Tatar kavmi olarak adlandırılan Sibir Hanlığı'nı tarih sahnesinde görmekteyiz. Gerek yer altı, gerekse yer üstü zenginlikleri açısından Sibiry'a'nın keşfedilmesinden sonra özellikle Rusya'nın önemli bir şekilde hedef aldığı ve Rusya'nın klasik politikasının burada da başarılı olduğunu gösterme açısından önem taşımaktadır. Kazan Hanlığı'nın zaptıyla birlikte amacı; doğuya doğru Çin'e kadar sınırlarını genişletme olan Rusya'nın bu süreçten sonra hayalini gerçekleştirme olanağı bulmuştur. İşgalin başlamasıyla Türk ve Müslüman halk üzerinde uygulanan politikayla günümüz Sibiry'a' sının dini ve etnik kimliğinin oluşmasında önem arz etmiştir.

Araştırmamız, 15. Yüzyılda kurulan Türk-Tatar Hanlığı'nın Türk nüfusunun ne kadar geniş bir alana yayıldığını gösterme ve aynı zamanda sahip oldukları maddi ve kültürel özellikleri de ortaya koyma açısından önem taşımaktadır.

1.4 VARSAYIMLAR

Sibir Hanlığı'nın 15.Yüzyılda belirli bir güç olarak tarih sahnesine çıkmasıyla beraber, hanlığın etnik kökeni en eski dönemleri içine alacak şekilde incelenmeye çalışılmıştır. Etnik köken ve menşei hakkında birden fazla varsayım öne atılarak çalışmamıza başladık umarız ki bu varsayımları gerçekliği çalışmamızda verilen bilgilerden elde edilir.

1.5 SINIRLILIKLAR

Araştırma boyunca elde edilen bulgular konu, mekân ve zaman açısından şu sınırlılıklar içerisinde değerlendirilmiştir.

1.5.1 Konu Bakımından Araştırmanın Sınırlandırılması

Çalışmamız konu açısından iki türlü bir sınırlamaya tabi tutulmuştur. Bunlardan birincisi; Sibir teriminin ortaya çıkmasıyla beraber ortaya atılan tezler açıklanmaya çalışılmıştır. Sibiryaya bölgesinde yaşayan halkın etnik kökeni üzerinde durulmuştur. Bu kavmin tarihi gelişim süreci içerisinde meydana gelen olaylar kronolojik bir çerçevede içerisinde kaleme alınmıştır. Diğer ise; 15. Yüzyılın ortalarında Altın Ordu Devleti'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan Sibir Hanlığı'nın kurulması ve gelişim süreci Kazan Hanlığı'nın Rusya tarafından yıkılmasından sonra hanlığın Rusya tarafından ele geçirilmesi anlatılmaktadır.

1.5.2 Mekân Bakımından Araştırmanın Sınırlandırılması

Araştırmamız, coğrafi bölge olarak Batı Sibiryaya Bölgesi esas alınmıştır. Hanlığın kuruluş bölgesi Tobol ve İşim nehirleri arasındadır. İlk dönemde küçük topluluk olarak Anadolu ve Bizans bölgesinde de görülmüştür. Daha sonraları kesin bilgilere ulaşılmamaktadır. Altın Orda Devleti'nin parçalanmasından sonra ortaya çıkmasıyla Batı Sibiryaya bölgesi araştırma sahası içerisine alınmıştır.

1.5.3 Zaman Bakımından Araştırmanın Sınırlandırılması

Araştırmanın bir diğer sınırlılığı da zaman bakımındandır. Konu ve mekân sınırlamasını ardından zaman sınırlaması ise uzun bir dönemi kapsamaktadır. Araştırmamızda konu sınırlandırılmasında başlangıç tarihleri kesin olarak belirtilmemiştir. Gelişme ve sonuç bölümlerinde tarihsel veriler ortaya konmuştur. Sibirler'in M.S. 5. Yüzyıldan itibaren yazılı olarak kaynaklarda görmekteyiz. Sibir Hanlığı olarak da; Altın Orda'nın parçalanmasından sonra 1220 yılından itibaren var olduğunu ve 1598 yılında Ruslar tarafından işgali neticesinde hanlığın sona ermesi konunun zaman bakımında sınırlandırılmasında etkili olmuştur.

1.6. TANIM

Araştırmamızın tam olarak anlaşılabilmesi için şu terimler kullanılmıştır.

16.1.Sibir

Kelime Sabir Türkleri'nin hatırasını taşımaktadır. Radloff; Sibiry'a'dan adlı eserinde, Sibir Hanlığı'nın başşehri olan İsker şehrine Tatarlar'ın Sibir ismini verdiğini ve bu ismin daha sonra Ruslar tarafından bütün Kuzey Asya düzlüğüne takıldığını ancak kelimenin Tatarca olmadığını ve menşeinin tamamen meçhul olduğunu ifade etmektedir. Sibir adı ilk defa Cengiz Han sülalesinin mahrem rivayetlerini ve tarihini anlatmak maksadıyla yazılmış olan Yüan-Çao Pi-şi (Moğollar'ın Gizli Tarihi) adlı eserde geçmektedir. Haenisch ve Kazin'in tercümeleri de dikkate alarak eseri Türkçe'ye çeviren Ahmet Temir'e göre; Sibir, Tengiz (Baykal) Gölü'nün Kuzeybatısında oturan bir halkın adıdır. Pritsak'a göre ise; Mevcut tercümeler kâfi derecede metnin nüanslarını veremedikleri gerekçesi ile pasajı yeniden tahlil ve tercüme etmiştir. Sibir adı 13. Yüzyıldan ve 14. Yüzyılın başlarına kadar olan dönemde orman kabilelerinin yaşadığı bölgeyi temsil etmektedir. (Naskali-1997,17)

1.6.2. Sibiry'a

Sibiry'a, Asya'da Türkler'in bir kısmının yaşadığı coğrafyanın genel adıdır. Batıda; Ural dağlarına, doğuda; Okyanusa kuzeyde Buz denizine, güneyde de; Kazakistan, Moğolistan ve Çin'e kadar uzanır. Coğrafi olarak; Doğu Batı diye ikiye ayrılır. Türk toplulukları Orta ve Güney Sibiry'a'da yaşamaktadır. (Kurat-1976:957)

1.6.3. Kazak

XV. yüzyıldan itibaren Rusya'nın güneyinde Kazak adı ile bir topluluk türemiştir. Bunlar Rus boyarlarının ve knezlerinin zulmünden kaçan aşağı

tabaka, bilhassa köylü zümrelerinden teşekkül etmekteydi. Özellikle Don nehri ve Özü ırmağı boylarındaki muhtelif semtleri yurt edinen bu kaçaklar “kanun hâkimiyet tanımayan’kimse’ manasına gelen ve aslen Türkçe bir söz olan ‘Kazak’ adını almışlardır. (Kurat-1976:960)

2.İLGİLİ ALANYAZIN

2.1. KURUMSAL ÇERÇEVE

Çalışmamıza, Sibir kelimesinin manası ve ortaya atılan tezler ışığında tanımlamaya çalıştık. Hanlığın ortaya çıkmasına kadar genel bir çerçevede Sibir tarihini ele aldık. Altın Ordu'nun bir parçası olan hanlık topraklarının, Altın Ordu'nun parçalanmasıyla birlikte, Türk ve Tatar Hanlığı'nın ortaya çıkması ve bunu kolaylaştıran etkenleri inceledik.

Sibir Hanlığı'nın kuruluşu ve gelişimiyle birlikte hanlık içinde meydana gelen değişim ve gelişmeler hanlık sülalesi hakkında genel açıklamalarla çalışmamıza devam ettik. 16. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'nın Sibiryaya üzerinde oluşturduğu politikalar ve bunların nasıl tatbik edildiği konusu üzerinde durduk. 1552'de Kazan Hanlığı 'nın Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle beraber Rusya'nın Doğu ve Çin sınırına kadar genişleme politikası hız kazandığı çeşitli veriler ortaya koyarak açıklanmaya çalıştık.

Rusya'nın ilerlemesinin önünde bir engel kalmaması ile birlikte Sibir Hanlığı'nın işgali ve mücadele aşamasında tahtta bulunan ve tarihte Küçüm Hanlığı olarak da zikredilen Sibir Hanlığının hanı, Küçüm Han tarafından Rusya'nın bir araç olarak kullandığı Kazak güçleri ve sonrasında mücadeleye birebir giriştiği Rusya ile egemenlik mücadelesinin her aşaması ele alınıp neden ve sonuçlarıyla beraber hanlığın Rusya tarafından sona erdirilmesiyle araştırmamız sonlandırılmıştır.

2.2. İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Sibir Hanlığı ile ilgili yapılan araştırma kaynakları oldukça sınırlıdır. Araştırmamızda Türkçe ve çeviri kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu alanda çalışmamız sürdürülürken, bu sahada önemli eserler ortaya koyan Wilhem Radloff'un Sibiryadan I (İstanbul-1994) adlı eseri hanlığın tarihine önemli

şekilde ışık tutmaktadır. Yine bu alanda diğer bir çalışma olan Akdes Nimet Kurat'ın " Sibir Hanlığı" makalesi (Türk Dünyası El kitabı, Ankara-1976) önemli bir çalışmadır. Akdes Nimet Kurat'ın ;" Rusya Tarihi"(Ankara-1999) adlı eseri; Altın Ordu Devleti'nin yıkılmasından sonra önemli bir gücün ortadan kalkması ve Rusya'nın doğuya Çin boyuna kadar yayılma fırsatı bulmasıyla birlikte, Sibir Hanlığı'nı da ele geçirilmesi araştırma konumuzu kapsayan bölümlerini içine almaktadır.

Şerif Baştav'ın "Sabir Türkleri" (Belleten, Ankara-1976) makalesi; Sabirler'in ilk olarak ortaya çıkması hakkında çeşitli tezleri ortaya konularak Sibir tarihini aydınlatma açısından önem arz etmektedir. Sibiryaya sahasında, Emine Gürsoy Naskali 'nin "Sibiryaya Araştırmaları" (İstanbul-1999) adlı eseri başvurulması gereken önemli kaynaklardandır.

S.G. Klyashtorny ve T.İ Sultanov tarafından yazılan "Türk'ün Üç Bin Yılı" (İstanbul-2004) adlı eseri; Türkler'in Orta Asya bölgesinde var olmasıyla beraber geniş sahalara yayılması kaleme alınmasıyla birlikte araştırma konumuzu içerisinde barındıran, Altın Ordu Devleti ve parçalanma sürecinden sonra Sibir hanlığını kuruluş aşamasına kadar kişiler ve olaylar kronolojik açıdan ele alınması açısından başvurulması gereken önemli kaynaklardandır. Abdülkadir İnan tarafından kaleme alınan " Sibiryada İslamiyet'in Yayılışı" (Makaleler ve İncelemeler, Ankara-1991), ele aldığı önemli bir çalışmadır.

Bu sahada diğer önemli bir kaynak da; Jean Paul Roux'un Moğol İmparatorluğu Tarihi (İstanbul-2001) dir. A. Yakubovski tarafından kaleme alınan "Altın Orda ve Çöküşü" (Ankara- 1992) adlı eseri de bu sahada yazılan önemli kaynaklardandır.

3.YÖNTEM

3.1. ARAŞTIRMANIN MODELİ

Çalışmamızda, geçmişte var olan bir gücün ortaya çıkması tanımlamayı amaçlayan araştırma yaklaşımı olan tarama modeli kullanılmıştır. Bu model çerçevesinde konu ile ilgili olaylar kendi koşulları içinde olduğu gibi tanımlanmaya çalışılmıştır. Tarama modelinin araştırma yaklaşımına uygun olarak konu hakkındaki bilgiler önceden tutulmuş yazılı belgelere başvurarak yorumlanmıştır. Araştırma konusu ile ilgili yerli ve yabancı kaynaklardan yapılan çeviri eserler taranmış ve tarafsız bir şekilde yorumlanmıştır.

3.2. BİLGİ TOPLAMA KAYNAKLARI

Araştırma konusunu belirledikten sonra bu sahada yayınlanan eserlerin bir bibliyografya oluşturduk. Bibliyografya meydana getirilirken öncelikle telif eserlerden yararlandık. Araştırmamızın konusu itibariyle Türkçe kaynaklar bakımında kısıtlı bir saha içermektedir. Bundan dolayı özellikle Ruşça yazılan ve Türkçeye çevrilen çeviri eserlerinden yararlandık. Tatar Türkçesiyle yazılan matbu eserde günümüz Türkçesine çevrilerek yorumlanmaya çalışılmıştır.

3.3. VERİLERİN İŞLENMESİ, ÇÖZÜMÜ VE YORUMLANMASI

Belgelerden ve dokümanlardan toplanan veriler, fişlendikten sonra bütün notlar birer birer okunup bahsettiği konu fişlerin boş bırakılan sol üst köşesine yazılmak suretiyle isimlendirilmiştir. Bu işlem tamamlandıktan sonra, fişler arasında konusuna göre bir sınıflandırma yapılmıştır. Sınıflandırmada araştırmanın problemi ve amacına uygunluk, her sınıfın birbirinden bağımsız olması, konunun bütün yönlerini kapsaması ilkelerine önem verilmiştir.

Fişlerin tasnifi ve mantıkî bir düzen içinde sıralanmasıyla çalışmanın ana başlıkları ve ana başlıklar altında yer alacak olan alt başlıklar belirlenmiştir. Başlıklarda ondalık sistem izlenmiştir. Bu sistemde bölüm ve alt bölümlerde rakam kullanılmış ve (1.,1.1.,1.1.1.) gibi bir sıralamaya uyulmuştur.

Daha sonra bilgiler konu başlıklarına göre sırasıyla ele alınmış ve araştırmanın amaçları doğrultusunda veriler anlamlandırılmaya çalışılmış, fişlerdeki bilgiler yorumlayıcı yöntemle yorumlanarak araştırma problemine bir çözüm önerisi getirebilmek için bütünleştirilmiştir. Çalışmamızın sağlam kaynaklara dayandırıldığını göstermek ve bilginin doğruluğunu araştırmak veya aynı konuda fazla bilgi almak isteyenlere yol göstermek amacıyla dipnot kullanılmasına önem verilmiştir.

4.BULGULAR VE YORUM

4.1. SİBİRYA (SİBİR) COĞRAFI İSMİNİN MENŞEİ VE HANLIĞI'NIN KURULMASINA KADAR GEÇEN SÜREDE SİBİR TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ;

“Sibir”, coğrafi adı, İslam kaynaklarında XIV. Asrın başlarında tespit edilmiştir. Eski Rus yıllıklarında Sibir adı, Toktamış Han (1376-1404) ‘ın Sibiryada Tümen şehrinde öldürülmesi münasebetiyle, 1407 yılında geçmektedir. (İnan,1976-1271).

“Sibir” ve “Sibirya” sözlerinin manası bu güne kadar aydınlanmamış bir mesele olmasına rağmen “Sibirya” sözü hakkında XVIII. Asır başından beri türlü fikirler ileri sürülmüştür. Rus dili etimoloji sözlüğünde, “Sabiri” yahut “Seberi”, Hun kavimlerinden birisinin adı ve Sibir ise bu kavmin yurdu olarak bahsedilmiştir. Sibiryada, Türk kültürünün ilk ocaklarından birisi olarak düşünülmektedir. Hatta Türk kültürünün başlangıç bölgesi de olabilir düşüncesi ortaya atılmıştır. Sibiryada, X. Asırdan beri coğrafya adlandırılması sonucunda İbir, Sibir, Sabirya ve Sibiryada şekillerinde zikredilmiştir. Rus yazılarında bu bölge 1407 yılından itibaren Sibiryada ismi altında kullanılmıştır. Rusya'nın Şark ülkelerine yayılması bu bölgeyi de araştırma meselesi Rus devletinin siyasi gayesinden birisi olarak ele alınmıştır. Bu sebepten dolayı Sibiryada Türkleri hakkında yazılan eserler arasında Rus yazıları çoğunluktadır.

Arkeologlar eski Sibiryada'yı öğrenme faaliyetlerine devam etmektedir. Onlar, Ob-Yenisey nehirleri ile Baykal gölü etrafında Milattan önceki ortalama olarak 40.000 yıllarına ait insan kültürleri hakkında malumat toplamışlardır. Altay-Sayan dağları eteklerinde ve Yenisey nehirlerinin yukarı akımı taraflarında Milattan 3000 sene önce yaşayan insanların kültürü ile ilgili malzemeleri 1920'de arkeolog Teplouhov, Minüsen vadisinde Afanasye köyünde yer yüzüne çıkarmıştır. O zamanki insanların evleri, kışlaları, ev eşyaları, hayvancılık ile meşgul oldukları ve o zaman, madencilik işleri de

mevcut olduğundan haberleri verilmiştir. Milattan 50 sene önce Sibiryada Türk topraklarına Kurganlar inşa etmişlerdir. Kazılan topraklar altında bulunan kültür malzemeleri arasında deri, yünden yapılan halılar, gömülen atların üstündeki eyerler ve eşyalar, müzik eşyalarından tamburin gibi malzemeler vardır ki, bunların Milattan önceki III-V. Asırlardan gelen kültür eserleri olduğu kabul edilmiştir. Pazırık vadisinde yer altından çıkarılan halı dünyadaki halıcılık sanatının ispat edilmiş en eski örneği olarak bilinmektedir. (Hayit,2000-27)

Çin kaynakları Güney Sibiryada, Altay-Sayan dağları ve Baykal gölü Türkleri'nin geçmişi hakkında Milattan takriben 400 yıl önce malumatlar vermiştir. Zikredilen bu topraklar Çinlilere göre Milattan 3 asır önce Hunlar'ın hakimiyeti altına girmiştir. Hunlar'ın hakimiyeti Altay dağı civarında ve Güney Sibiryada Milattan sonraki asırda bitmiştir. Hunlar'ın yerine başka bir Türk kavmi gelmiştir ki bu tarihte Göktürk Devleti adıyla tanılmaktadır. Göktürkler'in hakimiyeti 840'ta Kırgızlar'ın eline geçmiştir. 924 yılında da bu devletin yerine Karahıtaylar gelmişlerdir. Moğollar XIII. Asır başından itibaren Sibiryadaki Türkler'in idaresini ele almışlardır. Onlar XV. yüzyıla kadar Sibiryada Türkleri'nin hamisi olarak yaşamışlardır. (Hayit, 2000-29).

“Sibiryada”, coğrafi isminin menşei üzerine birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden birine göre; “ Sibiryada” Moğol manasındaki bataklık yerde sık çalılık, balta girmemiş sık orman manasındaki Sibir kelimesinden gelmektedir.

“Sibir” adı Sabir Türkleri'nin hatırasını taşımaktadır. Radloff; Sibiryadan adlı eserinde, Sibir Hanlığı'nın başşehri olan İsker şehrine Tatarlar'ın Sibir ismini verdiğini ve bu ismin daha sonra Ruslar tarafından bütün Kuzey Asya düzlüğüne takıldığını ancak, kelimenin Tatarca olmadığını ve menşeinin tamamen meçhul olduğunu ifade etmektedir.

“Sibir” adı 13. Yüzyıldan ve 14. Yüzyılın başlarına kadar olan dönemde orman kabilelerinin yaşadığı bölgeyi temsil etmektedir. Yani; Sibir adı ile kastedilen bölge (Başgird) tarafından (Kama ve Belava nehirlerinin

kaynağı) Yenisey'in yukarı mecrasında Tuva Özerk Bölgesinde Yenisey Irmağının ayağını oluşturan Kemçik Irmağı'nın civarına uzanan Batı Sibirya düzlükleridir. Sibirya kelimesi; coğrafi bir isim olarak 14. Yüzyılda umumiyetle İbir-Sibirya'da; Sibir-İbir şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Kelime, aynı dönemin müelliflerinden olan Arap tarihçi Şihabüddin El- Ömeri'de (1301-1349) Sibir ve İbir şeklinde görülmektedir. El Ömeri 'nin topladığı bilgilere göre de; Sibir toprağının batı sınırını Kama nehrini de kapsayan Başgird toprağı oluşturmaktadır.

Yine Sibir'in en önemli nehri olan İrtiş, Kuzey Çin'e giden yolun doğusuna düşmektedir. Barthold; Sibir ve İbir ismine Çin tarihinde de rastlandığını belirtmektedir. Cami-üt Tevarihi Fransızca'ya çeviren Quatremere; Sibir kelimesini eski Türk kavimlerinden olan (veya Sabar) kavminin adından gelmiş olabileceğinin düşünmekte ve Abar/ Abir/ İbir ile Sabir/ Sibir adlarını karşılaştırmaktadır. Pritsak'da İbir, Sibir adının Abar/Avar ile Sabir kavim adlarından geldiği görüşündedir. Moğolca'da "İbir- Sibir" kelimesi "Fısıldayarak konuşma" manasına gelmektedir. Bu ikileme Kırgızca'da İbir-Şibir ,fısıltı, yavaşça konuşma, fısıldaşma "Kazakça'da İbir-Sibir Fısıltı, söylenti, dedikodu "şeklindedir.

Belirtilen bu görüşlerden farklı olarak birçok alim bilhassa Nemeth'in etimolojik izahına dayanarak " Sibirya" isminin Sabir Türkler'inden geldiğini iddia etmektedir. Sabirler Avarlar'ın saldırısı sonucunda M.S. 463 yılında Batı Sibirya adı verilen bölgeye gelmişler ve Ural Altay Dağları arasındaki düzlüklerde yaşayan Ogur Türk boylarını yurtlarından atarak Ural Dağlarının doğusunda bulunan Tobol-İşim nehirlerinin çevresinde yerleşmişlerdir. Bu hadiselerden bahsetmek süratiyle Sabir kavmi hakkında ilk bilgileri veren kişi Bizanslı tarihçi Priskos olmuştur. (Naskali,1997-17,20).

Priskos, çok münakaşa edilen bir kaydında ilk defa olarak Sabirler'in 463 sıralarında Saragur ve Ogurlar'a hücum ederek bunları yurtlarından çıkardıklarını ve bunlarında Bizans'ın dostluğunu kazanmak üzere buraya elçiler yolladıklarını bildirmiştir. Sabirler'i Avarlar püskürtmüşlerdi. Bunlar ise okyanus kıyısında oturan kavimlerin önünden kaçmışlardır.

Priskos'un tarafından verilen bu haberin doğruluğunu Gyula Nemeth'nin bildirdiğine göre; Çin kaynakları da teyit etmektedir. Buna göre; 460 sıralarında Avarlar bir kavime saldırarak, İrtiş sahasına yerleşmişler daha sonra garba, Volga taraflarına doğru çekilmişlerdir. Nemeth ve Patkanov'un tetkiklerine göre de en eski Sabir ikamet yeri de garbi Siberya'dır. Rasonyi'nin G.Y. Nemeth'e dayanarak yazdıkları da bu meseleyi teyit etmektedir. Bütün İhtimallere göre Sabirler, Çinlilerin Gançev diye kaydettikleri Turfan (Tarım havzası şimalinde) hâkim bulunan bir kralın tabii buldukları esnada bu eski Orta Asya'da ki yurtlarında ki o zaman dünyanın kültür seviyesi en yüksek şehirlerinden biri olan Turfan civarında oturduklarından buradan bazı kültür unsurları almış olacaklar ki bu kültür üstünlükleri İrtiş ve Tobol mıntikasındaki Ugor kavimlerine çok büyük bir tesir yapmıştır. Öyle görünüyor ki Yüksek harp kültürlerinin hiç olmazsa bir kısım unsurlarını buradan almışlardı. Bunu uzun zaman muhafaza etmişlerdir.

Patkanov'un garbi Sibiryada; oturan Vogul, Ostyak ve İrtiş Tatarları arasında yaptığı dil araştırmalarına dayanarak tayin ettiğine göre; Obi körfezi, Ural Dağları, Tobolsk eyaleti cenubi kısmının büyük yarısı, Tobol ve Volga aşağı mecrasıyla İrtiş orta mecrası boyunda uzanan mıntika yani Tura Irmağı ve İrtiş mıntikası arasından geçen hudut eski Sabirler'in buradaki ikamet yerini göstermektedir.

Kendilerine bir sığınak arayan Sabirler Altay-Ural dağları arasındaki düzlükte yaşayan Ogur-Türkleri'ni batıya atmışlardır. Önce Ural dağlarının güney-batı tarafında Tobol ve İşim ırmakları çevresinde yerleşmişlerdir. Orada eskiden beri yaşayan On-Ogurlar'ı ve Ural'ın doğu bölgesindeki Macarlar'ı yurtlarından çıkarmışlardır. Teşkilatlı ve yüksek savaş tekniğine sahip olan Sabirler diğer kavimler üzerinde de oldukça etkili olmuşlardır. Sabirler'i muassır kronikler Hun saymaktadır. Menşeleri son zamanlara kadar tartışma konusu olmuştur. Sabirler'den kalan adlar arasında; İliger, Akkagan, Boğhan, Boğarık, Balak Türkçe olduğu düşünülmektedir. (Rasonyi,1996-77.78)

Sabirler Ob ve İrtiş sahasındaki Ogurlar'a saldırınca bunlar da akrabaları olan Saragurları önlerine alarak garba yönelmişlerdir. Yayık ve daha sonrada İtil'e geçmişlerdir. Kısa süre sonra Sabirler İşim ve Tobol'un yukarı mecrası boyunca oturan ve kürk avcılığıyla meşhur olan Onogurlara hücum etmişlerdir. Onları takip ederek kendileri de Yayık ve İtil'i geçmişlerdir. Sabirlerinde İrtiş sahasında samur kürkü avcılığı yaptıkları bilinmektedir. Sabirler'in yalnız bir kısmı çok geçmeden Markwart' a göre ihtimal ki 515'den önce aynı yoldan Kafkas'a gelmiştir. Hakikaten 515'te Kafkas şimalinde oturduklarından kesin malumatlar vardır. Çin kaynakları da bunu teyit etmektedir. (Baştav,1941-58,59).

Batı Sibirya bölgesinde yarım asır kalan Sabirler 515 yılında İtil-Don nehirleri arasında ve Kafkasların kuzeyindeki Kuban Irmağı boyunca yerleşmişlerdir. Sabirler 6. Yüzyılın başından itibaren Bizans ile yakın temasa geçmişlerdir. Bu yüzyılın ünlü tarihçilerinden olan Prokopios Sabirler'in ne İrânlılarda ne de Romalılarda görülen hiç kimsenin düşünemediği muhasara makinelerine sahip olduklarını belirtmektedir. Yine bu yüzyılın bir başka Bizanslı tarihçi Malalas Sabirler'in 100.000 kişilik orduları olduğundan bahsetmektedir. Sabirler Bizans ile İrân arasındaki savaşlarda sık sık taraf değiştirmekle birlikte çoğunlukla Bizans'ın tarafını tutmuşlardır.(Naskali,1997-21).

Sabirler hakkında ilk toplu malumatı veren Howorth'a göre ise; "508 yılında Daryal civarında Ambazuk Hunları bulunuyorlar ve bunlar muhtemelen Sabirlerdir." Ambazuk Anastas ile iyi münasebetlerde bulunmuşlardır. Kendisi yaşlı bulunduğu için memleketini imparatora hediye etmek istemiştir. Lakin imparator bunların elde tutulmasının güç olduğunu bildiği için kabulden çekinmiştir. Kısa süre sonra Ambazuk ölmüştür. Oğulları Kubad'ın tazyikine mukavemet edememişlerdir. 516'da İrân ile birlikte Bizans'a karşı harbe başlamışlardır. Fakat daha sonra Ermenilere güvenmediklerinden dolayı saldırıya başlamışlardır. Bu sırada Hazar Denizi civarına kadar inerek Ermeni şehirlerini yağmalamışlardır. Ermeni Kralı Vardon idi. Bunlara karşı Mijej adındaki Gürcistan prensi gönderilmiştir. Dicle kıyısında Sasun eyaletinde bunları durdurulmuştur. Kubad kendisini

Ermenistan hâkimi tayin etmiştir. Ermeni kaynakları bunları Hun adı ile zikretmektedir. Lakin Bizans müverrihleri bunları Sabir adıyla kaydetmektedirler. Yine bu sırada Kapadokya, Galatya Pontus'u geçerek her tarafı yağma edip Euchaites ve Lycaonia (Konya) hudutlarına kadar ilerlemişlerdir. Sonra ellerine geçen Roma eyaletlerinde birçok katlederek ve mülkleri yangınlar ile tahrip ile çok zengin ganimetler elde ederek geri dönmüşlerdir. Bu bölgede oturanları da üç yıl vergiden muaf tutulmuştur. Anastas'ın Samen diye andığı bu Hunları Kedrenos Sabir diye zikretmiştir. Buna müteakip 522'de Sabirler'den bahsedilir. Aynı zamanda Hun adıyla da zikredilirler.

Bu sırada Bizans-İran harbi başlamıştır, İmparator Justinus Ziligdes(yahut Zilgbior, Zagbiris) 'e hediyeler göndererek yardım edilmesi teklifinde bulunmuş ve bu teklifi kabul edilmiştir. Fakat imparator aynı zamanda İran Kralı Kubad'a da 20.000 kişilik kuvvet gönderildiğini öğrenmiştir. Justinus Kubad' a elçi yollamış. Kubad Hun reisini çağırmış ve Justinus'un verdiği malumatın doğru olduğu anlaşılmıştır. 525 yıllarında Kırım'daki Bosforos şehri yakınlarında oturan Hunlar'ın kralı Gorda imparatorla ittifak etmiştir. Hatta İstanbul'a gelmiştir. İmparator tarafından parlak bir suretle kabul edilerek kendisine hediyeler takdim ve bizzat imparator tarafından vaftiz edilmiştir. Memleketine dönünce putperest rahiplerin gazabına uğramış ve öldürülmüştür. Yerine kardeşi Mogyer'i geçirmişlerdir. Bizans müstahkem mevkiine hücum ederek birçok kimseyi kılıçtan geçirdi. İmparator kuvvetleri Mogyer'i güçlükle bastırabilmişlerdir. Tam bu sırada Tülak ve Glon adındaki iki Hun ileri geleni imparatorlarla savaş halinde bulunan İran kralına yardıma gitmek üzere yola çıkmışlardır. (Baştav,1941-60,61).

Bizans ve İran'a komşu olan Sibirler Hükümdarı Belek (Balak) idaresinde önemli askeri başarılar kazanmışlardır. Belek ölünce yerine eşi Buğ-Arık (Boarık) geçmiştir. Sibirler'in ilk kadın hükümdarı 100.000 kişilik Sibir ordusuna komutanlık etmiştir. Sasaniler'e karşı kendisiyle dostluk kurmak isteyen Bizans İmparatoru Justinianus ile anlaşma yapmıştır.

Malalas'ın dediğine göre; "Hun Sabirleri'nin kraliçesi Buğ-Arık erkek gibi mücadele eden ve çok güçlü bir kadındı. Çok küçük yaşta iki oğlu vardı. Kocasını Balak'ın ölümünden sonra Hun kıtalarından 100.000 kişilik orduya o kumanda etmiştir." Justinianus fazla miktarda para vererek değil, gümüşten muhtelif vazolar v.b. muhtelif hediyelerle onu kendine müttefik yapmıştır. Hunlar Kafkas sahasında yollarını bekleyen Buğ-Arık'a fena halde yenildiler bütün orduları esir edilmiştir. Türek müttefik imparatora zafer nişanesi olarak gönderilmiştir. Glon harpte ölmüştü. İran ve Bizans harbi devam etmiştir. 530'da Dara şehri civarında bir muharebe olmuştur. Bizans ordusu Belizarius İran ordusu da Firoz idaresindeymiş. Hunlar Sunika ve Augon idaresinde bulunmuşlardır. Prokopios bu Hunlar'a Massagetz adını vermiştir. Kaybedilen harbi kazanmaya muvaffak olmuşlardır. Kubad İran Ermenistanına bir ordu göndermiştir. Bu orduya 3000 Sabir de yardım etmiştir. Bu harpler sırasında barbarlar sık sık kâh Bizans kah İran tarafına geçmişlerdir. Bu esnada Hun Sabirler Kazak geçitlerini aşarak Roma kuvvetlerine hücum etmişlerdir. Her tarafta Roma eyaletlerini Ermenistan'ı yağma etmişlerdir. İmparator Rufinus Patricius'u Şark'a göndermiştir. Bizans ordusu Dara şehrine gelmiştir. İran kralı eğer sulh isteniyorsa, Barbarların ilerlemesine mani olmak için her iki tarafın el birliği yapmaları icap ettiğini bir mektupla bildirilmiştir.

Malalas'ın dediğine göre; Ermenistan'daki ordu kumandanı Dorotheus, Hunların işini bitirmek üzere hemen hücum edeceğini bu mektuba cevap olarak haber vermiştir. Harp devam etmiştir. İran'ın muvaffakiyeti yoktur. 531'de Kubad ölmüştür. İranlılar Malatya'yı işgal etmiş ve bundan sonra barış teklifinde bulunmuşlardır. Sabirler bu esnada İran'a yardım vaadinde bulunmuşlardı lakin geç erişebilmişler. Malatya'ya geldiklerinde İranlılar gitmişlerdi. Halep civarına kadar her tarafı yağma etmişler. Antakya'ya 4 saatlik mesafeye kadar yaklaşmışlardır. Mühim miktarda ganimetle geri dönmüşlerdir. Daratheus bunlara Ermenistan dağlarında rastlamış ve ganimetin bir kısmını almıştır. 531'de Bizans ve İran arasında sulh yapılmış, bu 533 'de takviye edildi. Böylece 30 yıl süren İran Bizans harplerine son verilmiştir (Baştav,1941-62,63).

Sulh dolayısıyla Sabirler yağma fırsatı bulamamışlar. Bu sebeple 550 yılına kadar Bizans kaynaklarında Sabirlerden söz edilmemektedir. VI. asır ortasında hâkimiyet münasebetleri esaslı yıkıma uğramış Onogurlara göçebe Çalon ve Volga munsabı Hazar denizi Kafkas havalisinde VI asrın ortalarına kadar mühim rol oynayan Sabir hâkimiyeti, İran kralı I. Hüsrev'in (531-78) Şimal kavimlerine karşı 545 sırasında yaptığı harple mahvolmuştur. Sabir kavminin bir kısım bakiyeleri 545-55 yılları arasında artık Alanlar, Abnazlar, Zichlerin komşusunda Kur, Rion, Kuban Terek ırmaklarının menbaaları havalisinde merkezi idareden mahrum olarak birçok kabile reisleri idaresinde yaşamış bir kısmı İran diğer kısmıda Bizans tarafında olmak üzere ücretli asker olarak çalışmışlardır. 550 tarihinde İran Bizans harbi başlamıştır. Lazık Kralı İran tazyiki üzerine imparator Justinianus'tan yardım istemiş kendisine 8000 adam gönderilmiştir. Dora'yı muhasala etmişlerdir. Bundan başka 300 altın mark mukabilinde Lazistanı müdaafa etmeyi kabul eden Alan ve Sabirler de bulunuyorlarmış. İberyaya tahrip etmişler ve bundan sonra artık İranlılar buraya girememişlerdir.

Prokopis'a göre bunlar beyaz Hunlardır. 551'de Sabirler yine İran-Bizans harbine iştirak etmişler. Bizans tarafında çok miktarda Sabir bulunduğu gibi İran tarafında da bulunmuşlardır. Justinianus, Hunlar'a mühim miktarda para yollamış fakat bu para ellerine geçmemiştir. Bu sırada geçen hadiseleri Prokopios şöyle anlatmaktadır; Bazı Hun (Sabir) reisleri Roma imparatoruna diğerleri de İran kralına eski bir dostlukla bağlımışlardı. Her iki kralın mütteliklerine lüzumu anında bolca miktarda altın vermeleri adettenmiş. Augustus Justinianus, dostları olan Sabirler ile birlikte harp etmek üzere kendisine davet ettiği zaman para ile onlara birisini yollamıştır. Fakat o adam bilhassa para taşıdığı için tam Kafkas'a girememiştir. Zira aradaki sahayı düşmanlar işgal etmişlerdir. Bessa ve Petrayı muhasara eden Roma kuvvetleri geldikten sonra mümkün olduğu kadar çabuk kendisine bazılarını göndermeleri için Sabirler'e haber göndermiştir. Barbarlar hemen seçtikleri bir kısım kuvvetleri Lazistan'a yollamışlardır. Buraya varınca Romalılara karışarak surların muhasarası için kuvvet göndermişlerdir. Fakat Romalıların ümitsizliğinin farkına vararak o andaki ittifak hakkında bir karar vermedikleri halde, Sabirler ne İranlıların hiç birinin aklına gelmeyen bir

şekilde makineler imal etmişler. Her iki tarafta da bu tarzda makineler yapmışlardır. Fakat bunlardan hiç biri Barbarların yaptığı kadar etkili olmamıştır. Petra düşmüştür, İran kumandanları da bu kumandanlar sayesinde aynı makinelerden yaptırmışlardır.

Neticede İranlılar hücumlarında başarılı olamayarak beş senelik mütareke yapılmıştır. Sabirler bu savaşta yaptıkları hizmetten dolayı Romalılar tarafından mükâfatlandırılmışlardır. Fakat daha sonra İran tarafına geçmişlerdir. Romalılar bunların üzerine yürümüşlerdir.(Baştav,1941). Avarlar 558'de Kafkas'tan Bizans'a elçi göndererek ittifak teklifinde bulunmuşlardır. Justinanus bu teklifi kabul etmiş ve Avarlar'a elçi göndermişlerdir. Avarlar önce Utigurları sonrada Hun kabilesi olan Zaller'i yenmişlerdir. Sabirler'i de hâkimiyetleri altına almışlardır. 582-602 yıllarının tarihini yazan Theophylaktos Sima Katles'e göre Avarlar'ın Kafkas'ta Sabirler de dahil olmak üzere bir çok kavmi korku içinde bırakmışlardır. Bundan sonra Menandros'ta ancak 576'da Sabirler'den bahsetmektedir. II. Tiberius zamanında İran ile meydana gelen savaşlar sırasında Bizans ordusu harekete geçmeden İranlılar Ermenistan'a girmişlerdir. Bunun üzerine cephedeki askerleri Albania'ya girerek Sabirler'i ve Alanlar'ı tamamen püskürtmedikleri ve rehinelerle iktifa ettikleri için imparatorun kendilerine kızdığı haberi verilmiştir. Bunun neticesi olarak Sabirler Roma'lılar tarafından ayrılmışlardır. Bu başarısızlıkları neticesinde ne yapmaları gerektiğini düşündüler sonunda Albania'ya yeniden hücum etmişler Sabirler'i ve Alanlar'ı ikamet yerlerinden kaldırarak Kur nehrinin geri sahiline yerleştirmişler ki gelecek te Bizans'ın hakimiyeti altındaki bir yerde oturmalarını istiyorlarmış.

Avarlar eski Hun İmparatorluğu'nu teşkil eden Şark milletlerin camiasını karıştırmışlardır. Bu kavimlerin istilasası Bizans' a kadar gelmiştir. Rusya'nın önünden kaçan kavimler kendilerine yer bulmuş ve Avarlar'da durmak zorunda kalmışlardır.(Baştav,1941-64,65)

Gyula Sebestiyen, Sabir ve Hun Ogur adlarının bir arada zikredilmesinden, VI. asırda bunların sık münasebetleri bulunduğunu bildirmektedir. En önemli malumatı Choreneli Mases'in coğrafyasında

bulunmaktadır. Buna göre; Zichler memleketinin şimalinde Türk ve Bulgar kavimleri bulunuyordu. Fakat bunlar aradan geçen Kup'i Bulgar Duçi Bulgar Olxontor- Balkar ve Ç'dar Balkar nehirlerine göre adlanmışlardır. Sabirler'in memleketi Don ve Kuban nehirleri arasındaki bölgede oturan Bulgarların şarkından şimale Volga'ya kadar uzanmıştır. Bütün müellifler tarafından Sabirler birçok kavimler olarak zikredilmişlerdir. Bunların bir seferine 13.000 adam katılmıştır. Hatta Kraliçe Buğ-Arık 100.000 adamdan da bahsetmektedir. Menandros tarafından bunların yerleştirildiği mevki olarak bahsedilen Kur Nehri'nin sağ sahili Sabir yurdunun cenup köşesinden ibarettir. Yani; Sabirler küçük bir sahaya sıkıştırılmışlar. O halde Sabir kavminin asıl büyük kısmı ne olduğu bilinmemektedir. Buradan şu çıkarılmaktadır. Sabirler Avar boyundurluğuna tahammül edememişler ve şimale çekilerek büyük bir kısmı Bulgarlar'ın bir bölümünü teşkil etmişlerdir. Bu aynı sıralarda Bulgar kavminin başına gelen olayı andırıyor ve ancak bir faraziyedir. Avarlar birkaç yıl içinde Tuna'ya kadar uzanan Avrupa'nın yarısına kadar bir sahada yayılan yolları daha kolaylaşmıştır.

461-65 yılları arasında Onogur Sabir ve Uraoglar'ın kaldıkları yerde 558'de Onogur, Sabir ve Barzallar vardır. Sabirler iki Avar hücumu arasında oldukça tanınmakla beraber Onogurlar bu sırada kaybolmuşlardır. (Baştav,1941).. Onogurlar VI. asırda bir kısmı Ermenistan'a göçtükten sonra kendilerine katılan Sabir bakiyeleri ile birlikte Otuz Ogur kabile birliğini oluşturmuşlardır. Kafkas bölgesinde bundan sonra aynı zaman da Sabir ve Onogur varlığı kaybolmaktadır. Bunların yerine Otuz Ogurlar zikredilmeye başlamıştır. Bunlar daha bir asır sonra Hazar Devleti'nin tabi oluncaya kadar burada Onogur-Bulgar Devleti'nin reisliğini yapmışlardır. Sabir yurdundan Avarlar çekildikten sonra buralar Göktürk akıncılarının geçit sahası olmuştur. VII. Asırda Göktürk İmparatorluğu'ndan ayrılan Hazarlar buraya hâkimiyetlerini almışlardır. Coğrafi vaziyetten dolayı ifade edilebilirki; Trakya ve Mözya(?) akınlarında, 481'den beri faaliyette bulunan ve 520 'den beri İslamlarla savaşan Şark Gotlar'ı ve Gepidler'e karşı İmparator Zenon ve haleflerinin çok defa yardımlarına çağırdıkları Hun yahut Bulgarlar Don-Dinyeper sahasındaki Kuturgurlar'dan oldukları gibi Ermenistan ve Kapadokya'ya kadar giren Bizans ve İran'ın Kafkas sahasındaki savaşlarında

ve diğ er taraftan müttefik sıfatları ile gözük en Hun adı altında zikredilen insanlar da muhtemel olarak Sabirler'dir.

568'den takriben 620 'ye kadar süren Göktürk hakimiyeti sırasında Sabirlerle birleş en Onogurlar'a garbi Göktürk kağanı tarafından gönderilen bir reis hükümetmiştir. Hazarlar Volga mansabında, Hazar Denizi'nin garp kısmında eski Sabir memleketine yerleştirilmişlerdir.(Baştav,1941) Kostantinos'da zikredilen Macarlar' Kuvvetli Sabirler' adı da Kafkas sahasını göstermektedir. Bu adı IX. Asır sonuna doğru 888'de İran tarafına kaçarak kurtulan bakiyeleri daha yarım asır kullanmışlardır. Kur sahasındaki Sabir bakiyelerinin buldukları arazi XI. Asırda Sabir arazisi ikiyüz yıl kadar Macar mıntıkasını kapsamışlardır. Moğol istila ordusu Urmiye Gölü civarında kendilerine pusu kuran Sabirler'e rastlamışlardır. Peçenekler; Macarlar'a Kuma ve Kuban yukarı mecraları boyuna hücum etmişlerdir. Peçenek darbesi bazı Sabir menşeinden olan cenup bakiyelerine Kur nehri istikametine doğru sevk etmiştir.

Sabirler'in Kur Nehri civarına yerleştirilmelerinden sonra artık küçük küçük kısımlara ayrıldıklarından dolayı büyük rol oynamamaları Bizans kaynaklarında yer almamaktadır. Bundan sonra artık faaliyetleri mahalli kalmıştır. Yaş adıkları sahadaki Ermeniler üzerinde önemli etkiler yaptıkları için bunların kaynaklarından daha sonraki devirler hakkında malumat bulunmamaktadır. Sabir (Sabar) ismi nerelere kadar belirtilmekle birlikte isim oldukça eski görünmektedir.(Baştav,1941-74).

Zikredilen Tapar, Şoper(Şaper) ve Sıvır, Tabarı ve Tatar Hanlığının merkezi olan Sibir adı bir ve aynı maiyettedir. Bütün bunları göz önünde tutarak bu ismin esas şeklinin Tabar veya Sabar olduğu söylenebilir. O halde Sibirya'nın bu eski sakinlerinin menş e nedir? Sorusu hakkında birçok malumat verilmektedir. Daha önce Florinsky bunları Slav addetmiştir. Ona göre bunlar; Ostyak Vogul ve Macarlar'ın yakın akrabalarıdır. Kostantinos'un zikrettiği ve Avrupa Sabirler'i ile aynı saydığı Macarlar muhtemelen Orta-Ural mıntıkasında oturmuşlardır. Vogul ve Ostyaklarla burada temas halinde

olmuşlardır. Neticede, Patkanov menşei meselesini tespit edebilmek için bu delilleri yeterli olmadığını kaydetmektedir.

G. Feher'e göre; Macarlar'ın garptaki akrabalarından ayrı olarak Vogul ve Ostyaklar'ın yanında uzun müddet yaşamış olmalarını özellikle Ugor, Vogul, Ostyak ve Macar dilleri arasındaki benzerlik şüphesiz bir hale getirmektedir. Vogul ve Ostyaklarla olan birliktelikten sonra hadise Priskos'un tasvir ettiği gibi meydana gelmiştir. Avarlar tarafından 558'de imha edilmelerine kadar Onogur ve Bulgarlar'ın doğusunda Alanlar'ın şimalinde olarak gösterilmektedir. Bu komşuluk münasebetleri ispat eden önemli deliller de vardır. Özellikle Macarca'daki Bulgarca, Türkçe ve Alanca sözler bunlardandır. Böylece batı da görünmeden önce Macarlar'ın Kafkasyalı Onogur, Bulgar ve Alanlar'ın yanında bir medeniyet kurdukları anlaşılmaktadır. Bundan başka bir şey daha tasvir edilmektedir. 461-65 'ten 555 yılına kadar Macarlar Onogur Bulgarları ile komşu olarak yaşamışlardır. Bu bir asırlık hayatın etkilerini özellikle, dildeki izlerinden anlaşılmaktadır. Macarlar Türkçe konuşan bu kavimden ziraat ve hayvan yetiştirmeye kadar birçok sözleri almışlardır. Fakat silahlara yahut savaş tekniğine dair bunlardan hiç birşey almamıştır. Buna nazaran Kafkasya Bulgarları'na komşu olan Macarlar'ın o devirden beri muharip bir kavim oldukları anlaşılmaktadır. Savaş taktiğine ait tabirlerden başka her sahada Bulgarlar(Onogur)'dan istifade etmişlerdir. Bu da Sabir etkisine işaret etmektedir.(Baştav,1941-74).

Sabirler ve menşelerinde dair verilen bu faraziye ve tekrarlarla dolu malumattan sonra meseleyi son defa ele alarak kendisine has bir üslupla ifade eden Profesör Gyula Nemeht'in fikirleri görülmektedir. Kostantinos'da kaydedilen Macarlar'ın Savardi adı daha önce de ileri sürüldüğü ve aşağıda tespit edileceği gibi Türkçe kavim adından gelmektedir. Sabirler'in etnik menşelerine dair çok faraziye vardır Zeus bunları Hun- Bulgarlar'dan yani; Türkler'den saymaktadır. Sehafarik bunları Slav olduğunu bildirmiştir. Munkacsi; Moğol olduklarını zanetmiş, Patkanov; Fin- Ogur ve nihayet G.Feher'de doğrudan doğruya Macar oldukalarını kabul etmek istemiştir. Daha makul gibi görünen Zeus 'da dâhil olmak üzere bu faraziyelerden hiç biri kanaat verici delillere dayanmamaktadır. Zeus'un delilleri şunlardır; Tarihi

kaynaklar da Sabirler Hun olarak ifade edilirler. Sabirler ve Hunlar Bulgar camiasında yaşamışlardır. Şeciyelerine bakarak onları en fazla Türk olduklarını düşünebiliriz. Bununla beraber Zeus'un da hakkı var. Nitekim Sabirler'den gelen dil bakiyelerinde de bu görülmektedir.

Patkanov'dan, Tobolsk eyaletinin cenup kısmında oturan Tatarlar arasında buranın eski adını; Sıbir, Sıvir olarak belirtmektedir. Bugünkü Tatarca'da bulunan Sıbir, Sabır adından çıkmıştır. Burada a > ı değişimini görülmektedir. Bu Türkçe'de oldukça sık tesadüf edilen bir durumdur. Bu kavim adının muhtelif şekilleri şunlardır; VI. Asır ortalarına ait olan Süryani anonimusunda Markwart'ın bildirdiğine göre, Sabir şekli vardır. Bizans müelliflerinde de Sabiroi (Saberioi) 'ye tesadüf edilmektedir. Bu ihtimal Savir (belkide Sabir) okunacaktır. Mesudi'de ; سبیر s(a) bir şekilde görülmektedir. Vogul ve Ostyakça'da bulunabilen şekiller Patkanov'a göre eski bir Sab(p)ar (Saber), Sabar, Saper şeklini göstermektedir.

Bütün ihtimallere göre; bunun bir Türk kavim adı olmasına göre asli şeklini tespitini belirtmeye çalışılmıştır. Katanov Türk has isimleri listesinde bir Türk şahıs adı Sabr yahut Sabır'dır. (Ai-sabar ve Kün -Sabar, Ai-Sabır ve Kün-Sabır). Bu isim bizim kavim adımızla aynıdır. Sabar- Sabırdaki –r isim teşkil ekidir. Anadolu Türkçesinde yatar, bırakır, değer vs. de görüldüğü gibi bunlara uygun olarak Sabar-Sabır şekli de Türkçe Sap fiilinde yapılmıştır ki bunun anlamı; yoldan çıkmak, yanılmak, aldanmak, sapıtmaktır. Manâdan da anlaşılıyor ki; İsmi izahındaki takip ettiğimiz yol doğrudur. Zira Türk kabile adının 'göçen- avare gezen, dolaşan-seyyah' manasındaki grubuna giriyor. Sabir kavim adının yoldan çıkan manası ise, Orta Asya'daki yurdundan yaptığı göçe işaret eder. Türk aslından bir isimdir. Ve böylece Sabirler'in adı da onların Türk olduklarını gösterilmektedir.(Baştav,1941-81).

Vogul-Ostiyak kahramanlık destanları ile Altaylı Türk oymaklarının destanlarında da Sabir kavminin izleri görülmektedir. Patkanov'un tespitlerine göre; Vogullar ve Ostiyaklar'ın çok sonralar tabiyetine girdikleri Ruslar'ı da Saper ismi ile adlandırmaları, halk nazarında eski Sabirler'in üstünlüklerini ortaya koymaktadır. İşte Sabirler'in bölgede yaptıkları bu etkiler bugünkü

“Sibiryaya” coğrafi isminin doğmasına sebep olmuştur. Ermeni kaynakları ve Arap kaynakları da suvar (سوار) adıyla sabirler’den bahsetmekte ve onların kuzey Kafkasya olarak göstermektedir. Arap kaynakları da Sabir ismi ile bağlantılı olduğu sanılır Suvar adında bir şehir geçmektedir. Arap coğrafyacıları bu şehrin İtil Irmağı kıyısında bulunan Bulgar şehrinde 50 km. mesafede olduğunu belirtmektedirler. Suvar şehri, aynı isminde bir kavim adında bulunabileceğini akla getirmektedir. Nitekim Kaşgari’de Suvar adında hem bir Türk boyuna hemde şehir adına rastlamaktayız. Kaşgari eserinde bu boyun yer yer dil özelliklerinden de bahsetmektedir.

7. ve 10. Yüzyıllar da teşkilat yapısı ve canlı ticari hayatıyla Kafkaslar ile ve Karadeniz’in düzlüklerinde güçlü bir devlet kuran Hazarlar’ında Sabirler ile bağlantılı olduğu iddia edilmiştir. Hatta 10. Yüzyıl Arap tarihçilerinden olan Mesudi “İranlılar’ın Hazar dedikleri topluluk Türkler tarafından “Sabir” diye anılır, demekle bu iddiayı teyit etmektedir.

Sibiryaya isminin Sabirler’den kalma bir yadigar olduğu tezi ile Moğolca’daki “sık orman” anlamındaki “Sibir” kelimesinden geldiğini belirten görüş bir noktada birleşmektedir. “Sibiryaya” kelimesi bugünkü anlamdaki coğrafya ismi 16. Yüzyıl Tatar Devleti “Sibir Hanlığı’nın” kurulmasından sonra almıştır.(Naskali,1997-20,22). Sibiryaya Tatar Hanlığı’nın merkezi XVI. Yüzyıl başında Sibir (diğer adı İsker) dir. Ruslar’ın buraları işgalinden sonra bu Sibir adı bütün Şimali Asya ‘ya verilmiştir. Açıkça izah edilebilecek olan Sibir adı Türkçe’dir. Sibirler Türk soyunda olduğu düşünölmektedir.

Son olarak Sabirler’in en bariz hususiyetleri olan harp kültürlerine dair bilgiler şunlardır; Agathias diyor ki; “Bu millet büyük ve çok kalabalık aynı zamanda harp ve yağma yapmaktadır. Daima yabancı memleketlerde vakit geçirmeyi sever, her zaman yalnız ücret ve ganimet ümidiyle harp ve tehlikede, bazen bir tarafla birleşmek hemen arkasından yer değiştirerek karşı tarafa geçmek adetleridir. Çok kere Romalılarla çok kerede İranlılarla bunlar arasındaki harpler sırasında müttefik oldular, aradaki barış esnasında da karşı tarafın hizmetine girmekten çekinmediler.” İran- Bizans savaşı sırasında ve Petra’nın işgalinde her iki taraftaki Sabirler’in yaptıklarını

zikrettiğimiz bu savaş makineleri hakkında Prokopios'un eserinde şunlar yer almaktadır. "Sabirler şimdiye kadar kimsenin görmediği ve alışılmamış bir tarzda harekete getirdikleri bu muhasara koçlarını şöyle yapmışlardır; Direkleri amudi ve ufki bir şekilde birleştirerek değil kalın çubukları birbirine sıkıca bağlamak suretiyle ve direk yerine bunları her taraftan tespit ederek kullanıyorlardı. Bütün makineyi koçun görünmemesi için derilere sarıyorlardı. Hepsinin ortasında gevşek zincirlerle birkaç başı bağlanmıştır. Bunun sivri ucuna mızrakta olduğu gibi demir geçirilmiştir. Bu makineler hafifti yürütmek için içine adamlar yerleştirmeye gerek yoktur. Zira koçu geri çekerek işleten ve surlara yanaştıran kırk kişi bunu omuzlarında kolayca taşıyabiliyor ve kendileri de derilerle muhafaza edilmiş bulunuyorlardı. Barbarların bu suretle inşa ettikleri bu makineler üç tane idi. Romalılar bunları kullanmayı ve surlara yanaştırmayı bilmezlermiş".

Nakli zor, ağır ve ancak tekerler üzerinde yürütebilen arızalı arazide kullanılmayan savaş makineleri yerine Sabirler bu suretle kolayca insan omzuna taşınabilecek tarzda bir alet icat ederek arazi engelini kaldırmışlardır. Bütün bu tasvirlerden anlaşıldığına göre; Bu harp makinesi daha ziyade muhasara koçuna benzemiştir. Böyle savaş araçlarını imal edebilen bir kavim harikulade bir harp kültürüne sahiptirler. Mesudi'de aynı süratle X. Asırda Tiflis ve Borda arasında tesadüf edilen V. Syavrdi adını verdiği kavimden bahsederken, İran ordusunda kullanılmış olan bir harp aletinin bu kavim adına nispet edildiğini kaydetmektedir. Bu kavimde bir harp aletinin kaşifidir ve onu başkalarına öğretmiştir. Bu alet bütün İran ordusuna kullanılabilmektedir.

Zeki Velidi Togan tarafından belirtilene göre; "Sabir kavim adının Kafkasya'daki Şaberan şehir adı ile münasebette olduğu fikrini ortaya koymuştur. Suvar-Suvaz adı hakkındaki notta şu malumat vardır." Bu tanınmış Bulgar kabilesinin adını İbn Fadlan ve İdrisi '(سوان) ve (صوان) şekillerinde yazılmasına rağmen Suvar kabul ediliyor. Bulgar sikkelerinde de Suvan şeklinde okunmuştur. Buraya kadar Sibir tarihine genel bir bakış açısı getirmeye çalışılmıştır. Sibiryaya, Türk kültürünün ilk yurtlarından biridir. 10.

yüzyıldan beride İbir, Sibir, Sabirye, Sibirya gibi coğrafi adlandırmalarla anılmıştır. (Baştav,1941-82).

4.2 ALTIN ORDU DEVLETİ (1241-1502)

1241-1502 yılları arasında Deşt-i Kıpçak 'ta hüküm süren bir Türk-Moğol devletidir. XII. Yüzyılın sonları ile XIII. Yüzyılın başlarında, yalnız Türk Dünyası'nın değil aynı zamanda, Asya ve Doğu Avrupa'yı da etkisi altına alan dünyaya yeni bir düzen vermeye çalışan Türk Moğol İmparatorluğu kurulmuştur. Bu imparatorluğun kurucusu affen Cengiz İmparatorluğu da denilmiştir.

Cengiz Han'ın teşkilatçı dehası sayesinde küçük bir Moğol kavmi kendisinden kat kat fazla olan diğer kavimleri ve çok geniş ülkeleri yalnız hakimiyet altına almakla kalmamış, bu kavimleri tek bir imparatorluk halinde birleştirerek dünyada yeni bir düzen kurmuştur. Bu imparatorluğun hakim unsuru Moğollar olmakla birlikte halkının askerlerinin büyük bir çoğunluğu Türkler teşkil ettiği gibi devlet teşkilatının esasları birçok müesseseler eski Türk geleneklerinin devamıdır. XII. yüzyılın sonu ve XIII. Yüzyılın başında meydana gelen Moğol- Türk istilasının en büyük neticesi bütün Türk illerinin bir tek imparatorluk halinde birleşmeleri olmuştur. Tarihte bir daha eş görülmemeyen bu büyük imparatorluk, Hindistan ve Çin Hindistan'ı hariç, bütün Asya'yı kapladığı gibi, Doğu Avrupa'nın hemen hemen bütün sınırlarını içine almıştır. Cengiz Han'ın kurduğu kağanlık esas itibarıyla Türk tarihinin ayrılmaz bir kısmını teşkil etmektedir. 1157 'de doğan asıl adı Timuçin olan Cengiz Han'ın dehası sayesinde, 1206 yılında Moğolistan'daki bütün Moğol ve Türk boyları hakimiyeti altına alınmıştır. Orhun nehri kıyısında toplanan büyük kurultayda bütün illerin birleştiğini ilan etmiş ve Cengiz lakabını alarak bütün il ve ulusların başı olmuştur. Bundan sonra Cengiz Han Çin'i Türkistan'ı ve İran'ı zapt etmişti. 1227 'de ölümünden sonra oğulları ve torunları onun fütuhatını devam ettirerek bir Moğol-Türk kağanlığı kurmuşlardır (Şimşir,2009-157,158).

XIII. Yüzyılın ilk yarısında, Çin'den Adriyatik Denizine kadar düzenlediği seferler ile bütün bozkır sahasını kasıp kavuran Cengiz Han (1155-1227) elde etmiş olduğu başarıyı ilahi bir zemine oturtarak "Yüce mevkiye ebedi Gök'ün yardımı ve koruması ile eriştim demişti." Türk -Moğol yasası gereğince ölmeden önce fethettiği toprakları oğulları arasında paylaşmıştır.

Eski geleneğe göre; devlet sülalesinin ortak malı sayıldığından Cengiz Han daha hayatta iken türlü bölgeleri oğulları arasında paylaşmıştır. Buna göre; büyük oğlu Cuci'ye; Kuzeybatı yani Kıpçak ülkesini, Çağatay'a; Türkistan'ı Ögedey'e; Doğu bölgelerini vermiş, küçük oğlu Toluy'a baba ocağını devam ettirmek için esas yurtta bırakılmıştır. Kağanlık kuvvetli oldukça Cengiz Han'ın oğulları merkeze sadakat ile bağlı kalarak kendi ülkelerini birer vali gibi idare etmişlerdir. Fakat merkezi zayıfladıkça imparatorluğun parçaları jeopolitik ve kültür merkezlerinin durumlarına göre; Kubilay ile başlamış olan Çin Yoan sülalesi, Çağatay oğullarının idaresinde bulunan Türkistan, Cuci oğullarının elinde Altın Ordu, Hülagü ailesinin elinde bulunan İlhanlılar olmak üzere dört kısma ayırmışlardır.

Bu toprakların asıl çekirdeğini Deşt-i Kıpçak teşkil etmiştir. Fakat Cuci'nin sağlığında bütün Deşt-i Kıpçak ona yalnızca ismen tabi olmuştur. Çünkü Kıpçak bozkırlarının en büyük kısmı henüz işgal edilmiş değildi. (Yakubovskiy,1992-29).

Cengiz Han (1155-1227), 1220 yılında başladığı Harzemşahlar seferi ile meşgulken 1222 yılında kumandanları arasında en değerli ikisini Cebe Noyan ve Subitay Noyan'ı Derbent üzerinden Kafkasya ve Kıpçak Hanlığı'na sefere memur etmişti. Bu sırada büyük oğlu Cuci (Coçi) Han'ı da Harzemşahlar ülkesinin zaptı tamamlandıktan sonra aynı yıl içinde kendine verdiği İtil Irmağı doğusundaki yurduna göndermişti. Cuci Han'ın bu şekilde gönderilişinin tesadüf olmadığı hadisenin seyrinden anlaşılmaktadır. Kuzey Kafkasya bölgesine harekete geçmişlerdi. Müşterek düşmana karşı birlikte hareket eden Kafkas kavimlerinden Alanlar, Çerkezler, Lezgiler, Kıpçaklarla anlaşarak Moğol ordusunu karşılamışlardı. İlk çatışmada sonuç

alamayacaklarını anlayarak hileye başvuran Moğollar, Türk -Moğol kardeşliğinden bahsederek Kıpçakları, Kafkaslı müttefiklerinden ayırmayı başarmışlardır. Bundan sonra Alanlar'ı, Çerkezler'i, Lezgiler'i kolayca yenerek kılıçtan geçirmişlerdir. Moğol ordusu bu zaferden sonra Kırım'ın ticaret merkezi olan Sudak şehrini ele geçirdi ve Asya'ya dönmüşlerdi. İlk Kıpçak seferi başarılı olmuş ve ikinci Kıpçak seferinin hazırlık tatbiki olarak görülmüştür. Cengiz Han 1222'den beri Doğu Deşti Kıpçak'ta bulunan büyük oğlu Cuci Han'ı yerinde bırakarak ona İrtiş Irmağı'ndan İtil Irmağı'na kadar uzanan Doğu Deşt-i Kıpçak ülkesi ile Harezm'in idaresini vermişti. Ayrıca burada *Uluğ Orda'nın* tesis edilmesini ve Altın tahtın kurulmasını emretmişti. Kurulacak olan *Uluğ Orda'nın* Cuci adına teşkil olunacak yeni ulusuna, *Altın Tahtın* ise; Cuci Han'ın evladına bu ulus üzerindeki hakimiyetine delalet ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla dört ulus içinde ilk tahsis olunan Cuci Ulusu olmaktadır. Cuci Han 1227 yılı baharında Cengiz Han'dan altı ay önce bir av esnasında kaza ile attan düşmüş ve omurgası kırılarak ölmüştü. Cuci Han 1222-1227 yılları arasında beş yıl kadar kendi yurdunda hüküm sürmüştü ve kendi adıyla anılacak olan Cuci Ulusunun temelini atmıştır. (Kafalı,2002-398,399).

Cuci babasından önce ölmesinden dolayı Cengiz Han onun yerine Cucinin ikinci oğlu Batu'yu tayin etmiştir. İmparatorluk daha Cengiz Han'ın sağlığında taksim edildiğinden dolayı, oğulları da bu geleneğe uyararak kendi ülkelerini çocukları arasında taksim etmişlerdir. Cuci Han'da büyük oğlu Orda'ya ülkenin doğu kısmını Batu; asıl Kıpçak sahasını Tok Timur, İdil Nehri'nin orta ve kuzey bölgesini Şiban Han'a Ural'dan başlayarak Güney Sibiry ve civar bölgelere sahip olmuşlardır.(Şimşir,2009-161) .

Cuci Ulusu'nun büyümesi ve tabi hudutlarına ermesi, oğlu ve halefi Batu Han zamanında ve ikinci Kıpçak seferinin sonucunda mümkün olacaktır. Çünkü birinci Kıpçak seferi sonunda batı Deşt-i Kıpçak ülkesi üzerinde hakimiyet kurulamamıştır. Cuci Han'ın hakimiyeti batıda İtil boyuna kadar uzanıyordu. Bu birinci sefer ancak bir keşif seferi olmuştur. Onun dışında fetih amacı yoktur.

Cuci Han'ın ölümünden sonra büyük oğlu Orda ve ikinci oğlu Batu babalarının tahtına çıkmak hususunda aralarında anlaşamamışlar ve her ikisi de diğerinin lehine tahttan feragat etmekte ısrar etmişlerdir. Orda, kardeşi Batu'yu babasının yerine geçmesinin daha doğru olduğunu düşünmüştür. Batu ise; ağabeyi olması dolayısıyla Orda'nın tahta çıkmasını istiyordu. Neticede meselenin halledilmesi için dedeleri Cengiz han'ın huzuruna gittiler. Torunlarını kabul eden Cengiz Han, Batu için *Altın Busagalı Ak-Orda*'yı (altın aksamı Ak-Orda), Orda için ise *Gümüş Busagalı Gök-Orda*'yı (gümüş aksamı Gök-Orda) kurdurtmuştur. Ayrıca onlara iltifat ve ihsanlarda bulunduktan sonra Batu'ya *Sayın Han*, Orda'ya ise İçen han lakaplarını vermiştir.

Dolayısıyla Cuci Ulusunun Sağ- Kol ve Sol- Kol'unda yer alan iki bölüm daha sonra bu isimlerle anılacaktır. Böylece Doğu Deşt-i Kıpçak Orda İçen Han'a İtil boyu ve zaptı planlanmış ve kararlaştırılmış olan Batı Deşt-i Kıpçak ise Sağ-Kol Sayın Han'a yurt olarak verilmiştir. Bu bölünmenin iki ayrı iki ayrı hanlık olmayıp Türk Devlet teşkilatındaki sağ ve Sol Kol tertibinde Cuci Ulusunun ikili idareye göre tanzim edildiği açıkça görülmektedir. Cengiz Han Orda İçen Han'ı Sayın Han'a (Batu) tabi kılmıştı. Görüldüğü üzere Ak-Orda ve Gök Orda hanlıklarının Cuci Ulusunun iki bölümüne âlem oluşunun anlamı; Altın Busagalı Ak- Orda'nın Sayın Han sülalesinin Gümüş Busagalı Gök-Orda'nın ise Orda-Han sülalesinin sembolü oluşundan ileri gelmektedir. Ayrıca madenlerin kıymetine göre renklerin değeri hakkındaki bir fikre sahip olmaktayız. Buna göre; altın ile ak renk, gümüş ile gök renkten üstün olmaktadır.

Altın-Ordu Hanlığı'nın ismi Arapça kaynakların da "Kıpçak Sultanlığı" şeklinde geçmektedir. Farsça kaynaklar ile yerli Türkçe kaynaklar da asıl adı; Ak-Ordu şeklindeydi. Başlar da Altın Orda kullanımı daha sonraları Avrupalı tarihçiler tarafından Altın- Ordu şeklinde tanınmıştır. Bunun nedeni ise; Ak-Ordu sembolünün yukarıda zikredilmiş olan Ak-Ordu'nun aksamının altından oluşu ile alakalı olmasıdır. Rus kaynaklarında Altın- Ordu'nun adı; Zolotaya Ordu yani; Altın-Ordu şeklindedir. Plano de Carpini'nin nakline göre; Moğollar'ın Altın-Ordu tabirini kullandıklarını bilinmektedir. Yalnız, Moğollar

tarafından Ak- Orda yerine Altın-Orda tabirinin kullanıldığına dair henüz bir yerli kaynağa sahip olunamamaktadır.

(Kafalı,2002-398,399- Yakubovskiy,1992-30,31).

Türk tarihinde Altın Ordu ismi ile tanınana kadar devlet önceleri Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'ye verilmiştir. Ancak Cuci ulusunun büyümesi ve tabi sınırlara ulaşması oğlu Batu zamanında gerçekleşmiştir. Cengiz Han öldüğü zaman Cuci ülkesi Harezmi ile Hazar Denizi'nin güney sahilindeki İran eyaletleri de olmak üzere, İrtiş'in batı tarafındaki bütün bölgeleri içine almaktadır. (Şimşir,2009-161)

Altı-Ordu Hanlığı'nın tabi hudutlarına varışı ancak 1228 yılındaki kurultayda kararlaştırılan *İkinci Kıpçak* seferi ile gerçekleşecektir. Batı Deşt-i Kıpçak'ın fethini temin eden sefer 1229-1241 sona erdiği zaman Cuci ulusunun batıdaki hududu Karpat Dağları'na ve Tuna'nın döküldüğü sahaya kadar uzanmıştır. Bu tarihten itibaren Altın-Ordu Hanlığı İtil havzası dahil Hazar ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları tabi durumda olan Gök- Ordu Hanlığı ise; doğuda İrtiş Irmağı'na güneyde ise; Sır Derya (Seyhun) boyuna kadar geniş Doğu Deşt-i Kıpçak'ı içine alacaktır. (Kafalı,2002-399).1237-1241 yıllarında cereyan eden Doğu Avrupa istilası ile Altın- Orda devleti ve onun bir bakıyası olan Kırım, Kazan, Astırhan, Nogay ve Sibir hanlarının tarihi bu istila ile yakından alakalıdır. Cengiz'in ölümünden sonra büyük hanlık makamını Ögedey işgal etmiştir. Onun hâkimiyeti Türk-Moğol teşkilatlandırılması bakımından önemlidir. 1235'te devlet işlerini alakadar eden yeni meseleler münasebetiyle toplanan büyük kurultayda Batı seferi yani Doğu Avrupa'nın istilası kararlaştırılmıştır. Ordunun başında Cengiz'in torunu Batu Han bulunuyordu. Sefere ondan başka birçok Cengiz oğulları da katılıyordu. İlk darbe Bulgarlar'ın üzerine olmuştur. Bu hareket 1224'de İtil Bulgarlar'ın Don boyundan dönen Moğol kıtalarına hücumların öcünü almak için şehirleri tahrip edilmiştir.(Kurat,1976-926). Ardından 1237 yılı sonlarında başta Moskova olmak üzere Rus knezliklerinin pek çok kale ve şehirleri iki üç ay gibi kısa sürede ele geçirilmiştir. O sıralarda ehemmiyetsiz bir kasaba olan Moskova'yı yakmışlardır (Saray,1989,541).

1238 ilkbaharında Don ile Dneper nehirleri arasındaki sahaya gelmişlerdir. Kısa bir süre içerisinde Batu Han yıldırım harbiyle Rus yurdunun en önemli kısmını zapt ve Rus knezlerinin askeri kuvvetlerinin istinat noktalarını imha etmiştir. Tarihte ilk defa olmak üzere doğudan gelen Türk istilasını bir darbeye Rus knezlerinin siyasi varlıklarını ortadan kaldırmıştır. Bu Moğol- Türk hareketinin ikinci safhasını Kumanlar'a karşı yapılmıştır. 1224'de Kalka boyundaki savaştan sonra Kumanlar Türk- Moğol İmparatorluğu'nun düşmanları arasında sayılıyordu. 1238-39 yılındaki seferlerin sonucunda Don boyu ve bütün Kıpçak sahasından Kumanlar kovulmuştur. Bir kısmı kuzeydoğu Kama Bulgarları'na arasına gitmiş, kalanları da Macaristan'a iltica etmiştir. Bu suretle Kama boyundaki Türk unsuru artmış ve hatta Bulgarlar bile Kıpçaklaşmışlardır. Bu suretle Moğol istilasının bir sonucu da, Orta İdil boyundaki Türk halkının yeni şekilde karışmasını mümkün kılmamıştır. (Kurat,1976-927).

Kumanlar yurtlarından çıkarılıp batıya sürüldükten sonra Aralık 1240'ta Ukrayna steplerine inilerek bölgenin en büyük knezliği olan Kiyef zaptedilmiştir. 1241 yılında Doğu Avrupa'yı istila eden Batu Han aynı yıl geri dönerek İtil nehrinin aşağı kısmında yer alan Saray şehrini kurmuş ve burasını hükümet merkezi yapmıştır. Ticaret yollarının kesiştiği bir kavşakta bulunan bu şehir kısa sürede gelişerek Doğu Avrupa ile Batı Sibirya arasındaki en büyük merkez haline gelmiştir. Ögeday Han'ın 11 Aralık 1241 tarihinde Kara Kum'da öldürülmesi üzerine Cengiz Han'ın torunları arasında en üstün duruma geçen Batu Han daha rahat hareket etme imkânına kavuşmuştur. Bu tarihten itibaren İrtiş- Aral bölgesi ile Deşt-i Kıpçak'ı içine alan geniş bozkırda hükümet merkezi Saray şehri olmak üzere Altın Ordu Devleti'ni kurmuştur. Cengiz Han Yasası ve Türk töresinin temelleri üzerine inşa edilen bu devleti egemenliği altına aldığı bölgelerin yerel özelliklerini de göz önünde tutarak türü kendine özgü bir yapıya bürünmüştür (Acar,2008-21).

Batu 1255'de ölümüne kadar süren hakimiyeti zamanında; İrtiş boyundan Aral Gölü'nün Kuzey kesimleri de dahil olmak üzere Kama ve bütün İtil havzası, Özü boyu ve Turla (Dnestr) mıntikasına kadar uzanan

geniş bir sahada fütuhâtı takiben yeni bir idare sistemi kuran ve merkezi Saray olan Moğol-Türk Ordusuna da gereken düzeni veren Batu Han olduğundan O, Altın Ordu Devleti'nin de kurucusu sayılmaktadır. Bu devletin teşkilatı Cengiz Han yasası ve Büyük Moğol Türk Hakanlığı'nda tatbik edilen esaslara dayanmakla birlikte mahalli birçok hususların tanzimi ve bu memleketlerde mevcut eski geleneklerin de göz önünde bulundurulması da lazım gelmektedir (Şimşir,2009-162).

Batu Ak-Orda sülalesinin müessesesi ve ilk hükümdarıdır. Dört oğlu vardır. Bunlar; Sertak, Togan (Tutugan) ,Ebüken, Ulakçı idi.(Kafalı,2002). Batu 1256'da 48 yaşında iken ölmüştür. Ölümünden sonra, Altın-Orda'nın idaresi oğlu Sartak'ın eline geçmişti. Fakat Sartak Altın Ordu'yı fiilen yönetmeyi muvaffak olamamıştı. Çünkü 1257'de Altın Ordu'ya gelirken yolda ölmüştür. Yerine Ulakçı geçmişse de, o da aynı tarihte ölmüştü. 1257'de Berke (1257-1266) Altın Ordu Hanı olmuştur. A.N. Nasonov, Rus kroniklerinin verilerine dayanarak, Berke'nin 1258'de tahta çıktığını ileri sürmüştür. Berke Han Saray Berke yahut Yeni Saray adını taşıyan ikinci Saray'ı kurmuştur. Berke Han, zamanında Altın Ordu artık büyük bir devlet halini almıştır. Onun saltanatı zamanında Moğol İmparatorluğu'nun hayatında önemli değişiklikler olmuştur. Berke yalnız Volga boyunda şehir hayatını kurmak ve Güneydoğu Avrupa'da ticaret faaliyetini genişletmek ve derinleştirmekle kalmamıştır. Hülagü ailesi (İranlı Moğollar) ile ağır bir mücadeleye girişilmiş ve Memlûkler yönetimindeki Mısır'la diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Hülagü ölümünden sonra yerine Abaka geçmiş bu dönemde de iki taraf arasında mücadele devam etmiştir. Berke Han'ın Hülagü ve Abaka ile yaptığı uzun ve çetin mücadelenin sonucu olarak, Altın Ordu ile XIII. yüzyılların yarısında ve XIV. yüzyılda Memlûk sultanlarının hâkimiyeti altında bulunan Mısır arasında sıkı diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Baybars ile Berke Han arasında sık sık elçiler gidip gelmiş, Mısır'ın baş şehri olan Kahire'den son derece değerli hediyeler gönderilmiş ve nihayet Altın Ordu 'nun İslamlığı kabul etmesi için ısrarlı teklifler yapılmıştır. Mısır'da yazılmış Arap kronikleri bu ilişkilerle ilgili verilerle doludur. Sultan tarafından Mısır'dan Altın Ordu'da Berke Han'a hediyeler gönderilmiştir. Bütün bu hediyeleri kabul etmiştir. Berke ve sarayı İslam kültürün düzeyine erişmek için büyük çaba sarf

etmiştir. Berke Hanın İslamı kabul etmesinin siyasi sebeplere dayandığı anlaşılmaktadır.

Berke Hanın İslamiyeti kabulü konusunda Müslüman yazarları tarafından verilen bilgilerden onun hesapla hareket eden bir siyaset adamı olduğu anlaşılmaktadır. Berke Han devrinde 1257'de feodal Rus prensliklerinde, vergi ve haraca bağlı bütün halkın sayısını tayin ve tespit etmek amacıyla sayım yapılmıştır. Bu sayım ve vergilerin alınması ayaklanmalara yol açmıştır. Berke Han'ın devrinde Moğol İmparatorluğu'nun hayatında çıkan olaylar, gerek imparatorluk gerek Altın Ordu için önemli sonuçlar vermiştir. 1259'da Mengü ölmüştü. Onun ölümü Moğol İmparatorluğunun da karışıklıklara yol açmıştır. Mengü oğulları Kubilay ve Arıkbuğa arasında kağanlık tahtı için mücadele başlamıştır. Bu karışıklık durumundan Çağatay ve Ögedey aileleri yararlanarak eski uluslarını elde etmişlerdir. Bu mücadele bütün imparatorluğu zayıflatmıştır. Kardeşler arasında mücadele Kubilay'ın zaferiyle sonuçlanmıştır. Berke Han'ın sağlığında meydana gelen bütün bu olaylar imparatorluğun dağılmasına sebep olmuştur. Berke Han'ın saltanatının sonunda Berke Han Kubilay'ı ancak şeklen tanımıştır. Altın Ordu artık fiilen bağımsız bir devlet olmuştur. Berke Han Hülagü'ye karşı yaptığı Kafkas seferinde 1266'da ölmüştür. (Yakubovskiy, 1992-39,45).

Altın Ordu'da 1266'dan 1280'e kadar saltanat süren Mengü Timur tahta çıkmıştır. Mengü Timur zamanında Cuci Han'ın oğullarının neslinden gelen Nogay, askeri kabiliyeti ile sivrilmiş ve hızla yükselmiştir. Mengü Timur tahta çıktığında Nogay'ın nüfusunun arttığını görmektedir. Daha sonra Tuda Mengi (1280- 1287) zamanında Nogay Altın Orda'da başlayan iç karışıklarda şahsi kuvvetli iradesi ve idari kabiliyeti sayesinde devletin en nüfuslu şahsiyeti olmuş ve idareyi elinde tutmuştur. Nogay yaklaşık kırk yıl Altın Ordu Devleti'nin mukadderatı üzerinde mühim rol oynamış ve uzun zaman istediği anda hanları değiştirmiş, Cengiz Han'ın oğullarından tahta çıkarttığı kişiler vasıtasıyla arzu ettiği şekilde devleti idare etmiştir. Dönemin dış devletleri Nogay'ın melik olduğunu dahi düşünmüşlerdir. Oysa Emir Nogay sadece Deşt-i Kıpçak'ın ordu kumandanıymış. Ancak, 1299 'a kadar çok büyük rol oynamıştır. Emir Nogay'ın Deşt-i Kıpçak'da bulunması dolayısıyla ile Balkan

işerinde karışmış ve Bulgar Çarı Gregor Terter'i tahtından indirip yerine Smileç adında birini çıkartmıştır. Nogay, 1296'da Sırplar'a karşı da yürümüş ve Kral Stefan Milütün'i itaata mecbur kılmıştır. Ayrıca Nogay'ın 1297 tarihinde Bizans imparatoruna da taleplerini kabul ettirdiği bilinmektedir. Ancak, bu kadar kudretli görünen Nogay'a rağmen Altın Ordu'da kanlı mücadeleden önu alınamamıştır. Öyle ki, bizzat Nogay'a tabi olan iller de bile karışıklıklar başlamıştır. Nogay tarafından tahta çıkarılan Tokta bir müddet sonra, hamisine karşı mücadeleye başlamış ve Terek Nehri civarında yapılan savaşta Nogay'ın kuvvetleri yenilmiş ve Nogay'ın kuvvetleri yenilmiş ve Nogay'ın kendisinde esir düşmüş ve bir Rus askeri tarafından kafası kesilerek öldürülmüştür. 1291 'de tahta çıkan Tokta han Nogay'ı ortadan kaldırdıktan sonra Altın Ordu içinde birliği yeniden sağlamış ve devlet düzenini yeniden kurmuştur.(Şimşir,2009-163,164).

XIV. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Altın Ordu' da üretim kuvvetleri artmaya başlamıştır. Tokta Han'ın son günleri Altın Ordu Devleti'nin Özbek Han devrindeki askeri kudreti için bir hazırlık teşkil etmiştir. Al-Birzaliye göre, Özbek Han tahta çıktığında otuz yaşındaymış. Akıllı, yakışıklı, boyu posu yerinde, gerçek bir Müslüman imiş. Özbek, Mengü Timur'un torunu Toğrulca'nın oğlu idi. Altın Ordu tahtına çıkamaya malik değildir. Özbek, Kutluğ Timur'un en güçlü emirlerinden birinin yardımıyla Tokta'nın oğlu İlbasmış'ı öldürmüştü ve Altın Ordu tahtına çıkmıştır. Özbek ilk günlerinden itibaren kesin ve şiddetli bir siyaset izlemiştir. Özbek Han kısa zamanda rakip ve düşmanlarından kurularak, en tehlikeli olanları korkunç surette yok etmiştir. Berke Han gibi Özbek'de İslamlaştırma siyasetine şiddetle devam etmişti. Tahta çıktıktan iki yıl sonra Özbek Han, Mısır Sultanı Al- Melik An-Nasır Muhammed'e; Altın Ordu'da çok az kafir kaldığını bildirmiştir. Şüphe yok ki bu, gerçek duruma uymamıştır. Özbek Han kitleleriyle göçebeleri değil hâkim sınıfları göz önüne almıştır. Özbek Han, şehir hayatına büyük önem vermiştir. Saray Berke onun döneminde büyümüş, genişlemiş, süslenmiştir. Özbek Han geniş bir yapım faaliyeti göstermiştir. Onun emriyle Saray Berke'de camiler, medreseler, türbeler, saraylar yapılmıştır. Tokta ve özellikle Özbek Han devirlerinde Moğol toplumu kesin şeklini almıştır. (Yakubovskiy,1992-50,52).

Özbek Han zamanında Altın Ordu devleti gücünün zirvesine ulaşmasına rağmen takşp ettiği Moskova politikası ileri görüşlülükten uzaktır. Ayrıca Rus knezliklerini iyi bir şekilde kullanmayı da başaramamıştı. Onun ölümünden sonra Cuci ulusunun durumu yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Hanedan mensupları arasındaki mücadeleler içinden çıkılmaz bir hal alınca devletin düzeni bozulmaya yüz tutmuştur. (Acar,2008-23).

İlk gerileme belirtileri Canıbek Han (1342-1357) zamanında ortaya çıkmıştır. Özbek Handan sonra tahta oğlu Canıbek Han geçmiştir. Canıbek Han her türlü hususta babasının idaresini devan ettirdiği gibi bu yıllar Altın Ordu Devletinin en parlak ve yüksek devirlerini oluşturmaktadır. Ancak bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Gelibolu'ya(1356) geçmesi üzerine Çanakkale boğazı yolu ile yapılmakta olan Kıpçak-Mısır münasebetleri yapılamaz olmuş, bu da münasebetleri zayıflatmıştır. Ancak, Canıbek'ten sonra Altın Ordu'da karışıklıklar devam etmiş ve Altın Ordu çöküşe doğru geçmiştir. Ayrılıkçı eğilimler giderek artıyordu. Aynı sırada kuzeyde Rus knezlikleri özellikle de Moğollara en iyi hizmet etmiş olanlar, boyundurluk altındayken nefret ettikleri efendileriyle çirkin bir işbirliğine girerek güçlerini ve vatanseverliklerini geliştirme olanağı bulup gerçek bir güç elde etmiştir. Bunu dışarıya vurmaları mutlu bir fırsatın ortaya çıkması yeterli olacaktır. En azından Doğu Avrupa'da Ukrayna bozkırlarında birliği sağlamak için önceden Nogay olayında olduğu gibi yeni paralı askerler ihtiyaç duyulmuştur. Bu dönem içerisinde yaklaşık on yıl içinde 1360'tan 1380'e kadar Altın Orda'da on dört kez hükümdar değişmiştir.(Roux,2001-494). Birçok sebepten dolayı gittikçe zayıflayan Altın Ordu devleti, Timur'un arka arkaya indirdiği darbe sonucu yıkılmaya yüz tutmuştur. 1391-1395 seferleri Altın Ordu'nun sonunu hazırlamıştır. (Şimşir,2009-165).

Canıbek'in ölümünden sonra Altın Ordu Devleti'nin tahtına Berdibek Han'ın (1357-1359) oturmasıyla iç karışıklıklar daha da artmıştır. (Kurat,1992-128). 1360-1380 yılları arasında hükümdarlık makamına on dört han geçti ise de hiçbiri bozulan düzeni yeniden sağlamlaştıramamıştır. Devletin içine düştüğü karışık durumdan faydalanan Litvanya Dükaliği ile Podolya Prenslığı bu dönemde bağımsızlıklarını kazandılar. Litvanyalıların bu

hareketlerinden cesaret alan Ruslar, Moskova Knezi Dimitri Donskoy (1359-1389) önderliğinde isyan edip 1380 yılında Altın Ordu Devleti'ne karşı başarıyla mücadele ettiler.(Acar,2008). Moğollar ve Ruslar arasında Yapılan Kulikova Meydan Muharebesi ile Ruslar artık 150 yıldan beri hakimiyetleri altında buldukları Moğolları yenecek kadar kuvvetlenmişlerdir. (Kurat,1999-96).

Altın Ordu Devleti'nin batı kanadında bu gelişmeler yaşanırken Timur devleti yükselmiştir. Timur Toktamış Han'ı destekleyerek Altın Ordu'ya hakim olmasını sağlamıştır. Timur Toktamış Han şerefine eğlenceler düzenleyip, kendisine ve adamlarına değerli armağanlar, altın, kumaş, at, çadır vs. vermiştir. Bunlarla birlikte Toktamış Han'a Otrar ve Savran'ı ve hatta Ak Ordu'nun baş şehri Suğnak'ı da vermiştir. Urus Han, bu sırada yerine oğlu Kutluk Buka'yı bırakarak İdil boyuna bir sefere çıkmıştır. Timur tarafından desteklenen Toktamış Ak Orda üzerine yürümüş ve ilk savaşta Kutluk Buka öldürüldüyse de sonunda Toktamış yenilerek Timur'a sığınmıştır. Buna rağmen Timur Toktamış'ı yeniden silahlandırarak eskiden daha güçlü bir ordu ile göndermiştir. Bu sefer karşısında Urus Han'ın başka bir oğlu Toktakiya çıkmış ve Toktamış bu defa da yenilmiştir. Urus Han, Toktamış Han'ın faaliyetleri üzerine ülkesine dönmüş ve Timur'a elçi göndererek: "Toktamış benim oğlumu öldürmüştü ve sizin ülkenize kaçmış, onu bana teslim ediniz yoksa savaşa hazırlanırım" diyerek tehditte bulunmuştur. Timur ise cevabında "bize sığınmış olan bir kimseyi teslim etmek örf ve adetimize aykırıdır. Eğer bu hususta ısrar ederseniz biz savaşa hazırız" demiştir. Timur elçileri gönderdikten sonra Urus han'a karşı harekete geçip Otrar'a geldi. İki taraf arasında küçük çapta çatışma meydana geldi. Bu arada Urus han ölmüştü. Yerine oğlu Toktaki'ya geçmiştir. Kısa bir süre sonrada ölünce hakimiyet Timur Melik Oğlan'ın eline geçmiştir.

Toktamış Han ile Timur Melik arasında yapılan mücadelede Toktamış Han'a şansı yardımcı olmuştur. Çünkü Timur Melik, vaktini içki, eğlence ile geçirmektedir. Ülkesinde otoritesini ve taraftarlarını gün geçtikçe kaybediyordu. Toktamış Ak Orda'da hakimiyeti ele geçirmiştir. Toktamış bundan sonra devlet idaresini düzenlemeye girişmiş kuvvetli bir ordu

toplamiş ve ardından İdil ırmağı kıyısındaki şehirleri fethetmişlerdir. (Aka,2000-9,10).

Ancak daha sonra Azerbaycan sorunu nedeniyle Toktamış Han ile Timur'un arası açılması ile taraflar karşı karşıya kalmak zorunda kalmışlardır. 27 Nisan 1391 tarihinde Kundurça'da yapılan savaşta Timur kazanmıştır. (Yakubovskiy,1992-177). Toktamış buranın Altın Orda'ya ait olduğunda ısrar edince Timur'un amansız düşmanı olmuştur. Toktamış Han Osmanlı Devleti ile de iyi komşuluk münasebetleri kurmuş, Bayezid'e elçiler ve ticaret kervanları göndermiştir. Bu dostluk münasebetlerinin arkasında ise; Timur'a karşı müşterek bir cephe kurmayı tasarlayıp tasarlamadığı bilinmemektedir. Timur, Toktamış Han'ı cezalandırmak tahtından indirmek ve Harezm'i ve Azerbaycan'ı düşman hücumundan korumak maksadıyla 1391'de ilk seferine çıkmıştır. Büyük bir ordu ile Harezm'den hareketle, Otrar üzerinden Batı Sibiryaya ile İdil nehrine doğru yürüyen Timur'a karşı Toktamış Han'da büyük kuvvetlerle karşı çıkmıştır. İki ordu İdil nehrinin bir kolu olan Konduca (Kunduzca) çayı yanında 18 Nisan 1391 tarihinde karşılaşmışlardır. Savaşta Toktamış ağır bir mağlubiyet almıştır. Ancak, bu mağlubiyet Toktamış Han'ı tamamen bitirmiş olmadığından Timur için tehlike ortadan kalkmamıştı. Timur bunu önlemek ve Toktamış Han'ın Tebriz'i ele geçirmesine karşı çıkmak için 1395 'de ikinci sefere çıkmıştır.(Şimşir,2009-166). Büyük bir ordu ile iki hükümdar 15 Nisan 1395 tarihinde Terek ırmağı kıyısında yeniden karşılaşmışlardır. Bu savaşta da Toktamış Han yenilmiş fakat yalnız Toktamış Han'ın değil Altın Orda Devleti'nin de geleceğini belirlemiştir. Timur tarafından indirilen büyük darbelerden sonra Altın Ordu Devleti artık yaşama kudretini kaybettiğinden süratle çöküntüye doğru gitti. Timur, Altın Ordu'ya indirdiği darbelerden sonra Timur Kutluk'u (1395-1400) han ilan etmiştir.

Bu dönemde Edige Mirza adlı bir şahıs cesaretiyle sivrilmiş ve Timur Kutluk Han'ın koruyuculuğunu üstlenerek devlet işlerine müdahil olmuştur. Han'ın ölümünden sonra taht için yeni bir aday arayışına giren Edige Mirza, nihayet Cengiz Han neslinden gelen Şadibek'i (1400-1407) bulmuştur. Bütün hayatını zevk ve eğlence ile geçiren Şadibek Timur Kutluk kadar bile bağımsız kalamamıştır. Edige Mirza artık Altın Ordu'nun mutlak hakimi idi.

Edige Mirzanın ölümünden sonra devletin başına Uluğ Muhammed Han geçmiştir. Simirnov'un Leh kaynaklarından aktardığına göre; Uluğ Muhammed'in yükselmesinde Lehistan, Litvanya Kralı Vitrovt'un büyük desteği olmuştu.Uluğ Muhammed rakiplerinden Barak Han, tahtı ele geçirmek için semerkand hakimi Uluğ Bey'e başvurmuştur. Uluğ Bey Saray şehrinde güçlü bir şahsiyetin tahta oturmasını kendisi için bir tehlike olarak görmüş ve bundan dolayı Barak'a yakınlık göstermiştir. Böylece Uluğ Bey'in yardımını almayı başaran Barak, uzun ve çetin bir savaştan sonra Uluğ Muhammed'i hükümet merkezinden çıkarmayı başarmıştır. Uluğ Muhammed Han, 1427 yılında ikinci kez Saray şehrini ele geçirerek hükümdarlığını ilan etmiştir (Acar,2008-25).

Daha 20. Yılların ikinci yarısında Uluğ Muhammed büyük başarılar kazanmış ve Barak Hanı yendikten sonra artık hiçbir hanın kendisiyle rekabete kalkışmayacağı ümidi ile kuvvetlenmiştir. Fakat ayrılıkçı kuvvetleri yenmesi imkânsızdır. Litvanya ve Rusya Altın ordu'nun kuvvetlenmesini istemiyormuş. Altın Ordu'daki bu durumu üzerine bilgi alan Kör Vasiliy, Uluğ Muhammed'i zayıflatmak için Seyid Ahmed'i bulmuştur. Bunun yanı sıra Uluğ Muhammed'in durumu günden güne kötü gitmeye başlamıştır. Uluğ Muhammed'in hâkimiyetine son verilmiştir (Yakubovskiy,1992-). Ulu Muhammed Han Küçük Muhammed ile yaptığı hanlık mücadelesini 1436'da kaybedince Kazan'a giderek Kazan Hanlığı'nı kurmuştur. Kazan Hanları onun neslinden gelmektedir.

Küçük Muhammed Han'ın ölümünden sonra yerine Seyyid Ahmet Han geçmiştir. Altın Ordu Devleti'ni eski gücüne getirmek için Kırım Hanlığı ile Moskova knezliğine karşı amansız bir mücadeleye girmiş ve başarılı sonuçlar elde etmiştir. Kırım Hanı Hacı Giray ile Moskova Kralı III. İvan aralarında anlaşarak bir ittifak kurdular. Buna karşı Seyyid Ahmet'de Lehistan ve Litvanya ile anlaşıp karşı bir cephe oluşturmuşlardır. Fakat bir süre sonuç elde edemediler. Seyyid Ahmet han'ın yerine tahta oturan Ahmet Han' da mücadeleyi sürdürmüştür.(Saray,1989-540)

Ahmet Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu Şeyh Ahmed geçmiştir. Ancak Şeyh Ahmet Han'ın kendisinden önceki hanlar gibi Altın Ordu Hanlığı'nın gücünü temsil ettiği söylenemez. Yalnızca Saray ve çevresinde varlığını sürdürebilmiştir.(Kafalı,2002-403). Şeyh Ahmet Kırım hanlarından Mengli Giray üzerine yürümüştür. Mengli Giray'ın Altın ordu'nun merkezi olan Saray şehrini yakıp yıkmasıyla bu mücadeleyi kaybetmiştir. Türk Tatarlar'a karşı aktif bir siyaset izleyen Moskova, Türk-Tatar siyasetinin zayıf yönlerini araştırarak bunları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmayı ve birbirleriyle rekabet eden hanlardan istediği ile ittifak yaparak daha tehlikeli olanları saf dışı bırakmayı başarmıştır.(Yakubovskiy,1992-206).

Altın Ordu'nun 240 yıldan beri devam eden Rusya üzerindeki hâkimiyeti zamanla kendiliğinden kalkmıştı. 1502 yılında Kırım Han'ı Mengli Girey Altın Ordu'nun bütün düşmanları ile birleşerek Saray şehrine saldırdı. Bu sefer sonucunda Altın Ordu Devleti tamamen ortadan kalkmıştır. Bu hakanlığın harabeleri üzerinde birçok hanlık ortaya çıkmıştı. Bunlar; Kırım, Kazan, Sibir, Astırhan ve Nogay Hanlıkları idi.(Kurat,1976-932).

4.3 SİBİR HANLIĞI'NIN KURULUŞU VE GELİŞİMİ (1463-1598)

Sibiryaya, Asya'da Türkler'in bir kısmının yaşadığı coğrafyanın genel adıdır. Batıda; Ural dağlarına, doğuda; Okyanusya, kuzeyde Buz denizine, güneyde; Kazakistan, Moğolistan ve Çin'e kadar uzanır. Coğrafi olarak; Doğu Batı diye ikiye ayrılır. Türk toplulukları Orta ve Güney Sibiryada yaşamaktadır. Burada ilk devlet, XIII. yüzyılın sonlarında Altın Ordu Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan Sibir Hanlığı'dır. Halkın büyük bir çoğunluğunu Kıpçak, Kırgız ve Yakut Türkleri oluşturmaktadır. Hunlar ve Göktürkler devrinden beri tamamıyla Türklerle meskun olan bu bölge Moğollar'ın ortaya çıkışı Cengiz Han'ın hakimiyetine girmiş ve onun ölümünden sonra da Altın Ordu Devleti'nin sınırları içinde kalmıştır İrtiş boyu, M.S, I. Yüzyıldan beri çeşitli Türk-Kıpçak boylarının yaşadıkları bir saha idi. Sibir'in doğu kısmında hakimiyet süren İnal adlı bir Kırgız hanı, Cengiz'e tabi olduktan sonra burası Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmiştir.

Sonraları ise; Cuci ulusuna ve dolayısıyla Altın Ordu'ya bağlanmıştır. (Kurat,1976-957).

Sibir Hanlığı'nın hâkim olacağı topraklarda Şiban Han'ın ulusu hakimdir. Cengiz Han'ın Şeybani adında ki torunu, Cuci Han'ın beşinci oğluymuş. Babaları Cuci Han'ın ölümü üzerine, dedeleri Cengiz Han'nın huzuruna gittikleri zaman, Şiban han'da beraber gitmiştir. Cengiz Han Sayın Han'a Altın Busagalı Ak Orda'yı, Orda İçen Han'a Gümüş Busagalı Gök Orda'yı kurdururken Şiban Han içinde Pulat Busagalı Boz Orda'yı kurdurmuştur. (Kafalı,2002-403). Beyaz Ordu'nun ve onun aracılı ile de Altın Ordu'nun etki alanında, Ural'ın güney ve güneydoğusundaki toprakları has olarak almıştır. Tam anlamıyla Şeybaniler yaz aylarını Ural'ın eteklerinde ve kış aylarını da Orenbug'un güneyinde İliek Nehri kıyılarında geçirmiştir. Toktamış Altın Ordu'nun hâkimiyeti durumuna geldiğinde, Doğu Avrupa'ya beraberinde bu bölgelerde egemen olan başlıca güçleri de götürmüştür. Ve Şeybaniler oluşan bu boşluğu doldurarak iktidarlarını genişletmiştir. XIV. yüzyıl ortalarında Sibiry'a'nın Tobolsk bölgesinde Tura'da 1428'de tahta çıkarılan ve 1468'e dek hükümdar olan Ebul Hayr, iktidarın temeliydi. (Roux,2001-502). Şiban Han'ın torunu olan Ebul Hayr Ubeydullah, önemli sayıda yandaş toplamış ve kendisini bütün devletin hanı ilan etmiştir. Ebul Hayr Ubeydullah'ın soyu şu şekildeydi; Cuci Han oğlu Şiban oğlu Bahadır oğlu Cuci Buka oğlu Badakul Melik Timur oğlu Fulat oğlu İbrahim oğlu Tuğlu Şeyh oğlu Ebul Hayr Ubeydullah. M.1429-1432 yılları arasında Ebul Hayr Ubeydullah, hakimiyet konusundaki önemli rakiplerini devre dışı bırakmıştır. Tura'da (Tora) gerçekleştirdiği mücadeleden sonra şehri ele geçirdi ve başkent yapmıştır.(Tura 1446 ' ya kadar başkent olarak kalmıştır.) Burası Ubeydullah'ın istilasından önce Burkut kabilesinin merkez şehri idi. (Zaitsev,2002-132).

Ebul Hayr Han uzun bir mücadele aşamasından sonra hâkimiyet sahasını ele geçirmiştir. 1420 yılı sonlarında Özbek Ulusu bünyesinde birkaç bağımsız devlet vardır. Aral gölünün kuzeyinde, Sarı-Su ile Emba nehirleri arasında Şibanlı Cumaduk Han'ın ülkesi bulunmaktadır. Onun batısında, Gazi Bey'e bağlı Mangıt ulusu bağlı imiş. Şibanlı Mustafa Han Atbasar'ı

Kepek Bey ile Adap Bey; Burkut- Tura bölgesini idare etmişlerdir. Tobol'da ise; Mahmut Hoca han'ın hâkimiyet alanı uzanmaktadır. İşte Doğu Deşti-Kıpçak'ın tarihinde önemli bir yer işgal eden Ebul Hayr Ubeydullah böylesi siyasi bir ortamda ön plana çıkmıştır. W.Barthold'a göre;" Ebul Hayr Han'ın Hanlık döneminin 1428-1468 yılları arası Deşti Kıpçak'daki göçebe Özbekler'in güçlü devletinin banisi" olmasından geliyordu. Ebul Hayr Ubeydullah, 1428'de Batı Sibiry'a'da Tura bölgesinde 17 yaşında han ilan edilmişti.Ebul Hayr'ı sadece Şibanlılar değil Mangıt emirleri desteklemektedir. Bu emirler XV-XVI yüzyıl başlarında Özbek Ulusunun siyasi hayatında önemli rol oynamaktadır. 40 yıl boyunca iktidarda kalmasına rağmen, Ebul Hayr Ubeydullah'ın iç politik durumu sağlam değimiş. Çünkü gözlerinin Özbek ulusunun iktidarını ele geçirmeye çevirmiş bulunan Cuci torunlarıyla uzun ve acımasız bir savaşa girmek zorunda kalmıştır. (Klyashtorny-Sultanov,2004-225,228).

Ebul Hayr Ubeydullah, Tobol nehri kıyılarında Mahmut Hoca'nın ordusunu dağıtmış ve 1431-1432'de Harizm'i yağmalamış ve Özbek Devleti'nin kurucusu olmuştur. Ancak daha sonra Harizm'i bırakmıştır. Burasını bırakmasının nedeni; (Veba salgını ve Timur'un oğlu Şahruh tarafından gelebilecek bir tehlike gibi faktörler vardı buna ilaveten; Aral bozkırlarında Mahmud ve Ahmed'in (Küçük Muhammed'in oğulları) harekete geçişiymiş. Cuci'nin soyundan gelen padişahlar olan Mahmud Han ve Ahmet Han itaate boyun eğmeye yanaşmamışlardır. Böylece, Ebul hayr Ubeydullah, kardeşler üzerinde hakimiyeti kurma konusunda ipleri eline almıştır.M.G. Safargaliyev'e göre; "Ebul Hayr Ubeydullah'a karşı mücadele eden Mahmud ve Ahmed Küçük Muhammed'in oğulları değildi. Çünkü onun oğulları 1430 'da han konumunda olmazdı. Mahmud ve Ahmet sadece Hacı Muhammed Han'ın oğulları olduğu düşünölmektedir.(Zaitsev,2002-132).

Özbek içindeki taht kavgalarını oldukça detaylı bir şekilde anlatan "*Tarihi Ebul Hayr*"ın yazarı, Mahmud B. Veli Ahmed Han için, sadece "*Cuci'nin torunları*" demekle yetinmektedir. Halbuki, Mahmud b. Veli'de iki han hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bahröl Esrar'da Madmud ile Ahmed han'ın Cuci oğlu Timur Tukay'ın torunları Timur Kutluk oğlu Timurhan

oğlu Muhammed han'ın oğulları olduğunu kaydetmektedir.(Klyashtorny-Sultanov,2004-228).

Göçebe Özbekler'in lideri Ebul Hayr ,834-1430,31 yıllarında Harezmi işgal ve yağma edip döndükten sonra Mahmud ile Ahmed Han, üzerine yürümüştür. Şans bu kez genç şeybaninin yüzüne gülmüştür. İkri-Türe civarında meydana gelen savaş Mahmud ve Ahmed Han'ın hezimet ve geriçekilmesiyle sonuçlanmıştır. Ebul Hayr ise; elde ettiği zafer sayesinde Deşt-i Kıpçak'ın başkenti Ordu-Bazar'ı ele geçirmiştir. Şehirde adına hutbe okunarak bir de sikke kestirilmiştir.Ebul Hayr Ubeydullah, savaştan sonra Ordu Bazar'a geçmiştir. Ahmet ve Mahmut çeşitli kayıplara uğramış ve muhtemelen Astrahan'a kaçmışlardır. Ebul Hayr zaferin anısına para bastırmıştı ve daha sonra Seyyid İbrahim (Ibak) Han Sibiryadaki konar göçer toplulukların meskûn olduğu bölgede bir miktar madeni para basmıştır. Sibiryada Şibanileri'nin para basma âdeti kendi başına Cuci yurtları arasında bir egemenlik bahanesiydi.

Ebul Hayr Han daha sonra kısa süre zarfında Batu'nun tahtını ele geçirmiştir. Fakat aradan çok geçmeden Mahmud ve Ahmed Hanlar tekrar ülkelerine döneceklerdir. Mahmud b. Veli konuyla ilgili şunları der; "Bununla birlikte Ebul Hayr Han döneminde Muhammed Han'ın ölümünden sonra oğulları Mahmut ve Ahmet Han ile Cuvak ve Başlak Sultan aralarında anlaşarak Ebul Hayr'a karşı savaş açmışlar Ancak mağlubiyete uğrayarak tekrar kendi bölgelerine dönmüşlerdir. Genç ikbal perest Ebul Hayr Han, siyasi hayata adımını atarken Deşt-i Kıpçak'ı devlet sınırları etrafında birleştireceğini ve 40 yıl bölgenin hakimi olacağı aklından bile geçirmemiştir. Ebul Hayr, göç çevrelerinden ve Özbek ulusu kabilelerinin büyük kesimi tarafından gördüğu destek sayesinde Cuci oğullarına karşı kazandığı ilk zaferler, onun iktidarını güçlendirerek, bozkırdaki nüfus alanını genişletmiştir. Ancak yinede bozkırda huzur yoktur.

Ibak Han, Berke Han ve Urus Han'ın torunları olan Canıbek Han ve Girey gibiler onun hâkimiyetini kabul etmek istememişlerdir. Böylece 1446 yılında, İşim ile Atbasar nehirleri arasındaki topraklarda hükümler olan

Mustafa Han Ebul Hayr'a karşı isyan bayrağını açmıştır. Halbu ki O, bir dönem Ebul Hayr'ın en yakın dostu ve müttefiklerindedir. Şimdi ise, hayli güçlenmişti ve topladığı orduyla Ebul Hayr'ın üzerine yürümüştü. Savaş, Mustafa Han'ın hezimetini ile sonuçlanmıştı. Ebul Hayr, 1446'da Sır-Derya sahil ve Karatay eteklerindeki Sıgnak, Arkuk, Süzek, Ak Kurgan, Özgend gibi birçok şehri fethederek Sıgnak'ı başkent yapmıştır. 1468-1469 ölümüne kadar bu başkent kalmıştır.

W.Barthold'a göre; Onun Sır Derya sahillerine yerleşmesi Özbekler'in bundan sonraki tarihi için oldukça önemli olaydır. Ne var ki, ne şehirlerin fethi, Ebul Hayr Han'ı Kalmuklar karşısında ağır bir yenilgiye uğramasını engellemeyecektir. O sıralarda Kalmuklar'ın toprakları doğuda, Hanghai dağları, güneyde Gobi çölü, batıda, Moğolistan ve kuzeyde İrtiş ve Yenisey ile çevrili idi. Oyratlar, henüz XV. Yüzyıl sonlarında Moğolistan'ın doğu bölgelerine saldırmış, fakat başarılı olamamışlardır. Aynı yüzyılın 20'li ve 30'lu yıllarında ise, düzenledikleri saldırılar sonucunda İli ve Issık-Kul'a kadar gelmişlerdir. 50'li yıllarda ise Sır- Derya 'ya kadar ulaşmışlardır. Ebul Hayr ordusu ile Uz Timur Tayşi kumandasındaki Kalmuk ordusu 1457 yılında Sıgnak civarındaki Kök-Kaşan'da karşı karşıya gelmişlerdir. Kuhistaniye göre; Kalmuk reisi Sır Derya civarında meydana gelen savaşta Kalmuk ordusu Ebul Hayr Han'ın kuvvetlerini yenilgiye uğratmışlardır. Sibirya bölgesinde, Özbek Hanlığı'nın merkezinin kayması ile birlikte yeni bir devlet "*Sibir Hanlığı*" yükselişe geçmiştir. Çingi-Tura başkentleri olmuştur. (Zaitsev,2002-130,131).

5.SİBİR HANLARI SÜLALESİ

Hadi Atlasi “Sibir Tarihi” adlı eserinde hanlığa ait şu bilgileri vermektedir; “Tatar hanlarının padişahlık ettiklerine dair bilgiler karışık bir meseledir. Araştırmalara göre, bu hanların babaları Cengiz Han devrinden başlayıp Sibiryada padişahlık yapmışlardır. Bizim amacımız garbi Sibiryanın tarihini mevcut bilgilerle anlatmaktır. Hanların doğum ve ölüm tarihleri Sibir tarihlerinde belirtilmemiştir. Bizde onlar hakkında tarihlerde ne yazıldıysa onları zikredeceğiz” şeklinde belirtmiştir. (Atlasi,1911-27).

5.1 Taybuga Han

Sibir Hanlığı'nın bilinen ilk hükümdarı; Mamık Oğlu Taybuga'dır. Cengiz Han Mamık oğlu Taybuga'nın kendisine; İrtiş, Tobol, İşim, Tura ırmakları boyunca vermiştir. Taybuga Han, o zamanki adı; Çinki(veya çimki) Tura şehrini kendine tabi kılmış ve hanlığın merkezi yapmıştır. Çinki şehri Tura yığılması boyunca bina edildiği sebeple Çinki-Tura ismi ile adlandırılmış ise de, lakin Tura sözü Tatar dilinde şehir anlamındadır. Çinki- Tura bugünkü Tümen şehridir.(Kurat,1976-957).

5.2 Hoca Han

Taybuga'dan sonra Sibir Hanlığı'nın hanlık makamına oğlu Hoca Han geçmişti. Kaynaklar Hoca Han hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

5.3 Mar Han

Hoca'dan sonra oğlu Mar Han tahta geçmiştir. Mar Han Kazan Hanlarından Opak'ın (Ibak) kız kardeşi ile evlenmiştir. Bir süre sonra ikili arasında düşmanlık ortaya çıkmıştır. (Atlasi,1911-29).

Rus kroniklerine göre; İbak (Opak) kız kardeşinin kocası olan Taybugalar'ın başında olan Mar adlı şahsı idam ettirmiştir. (Zaitsev,2002-134). Opak ile Mar Han arasında çıkan mücadelede Mar Han ölünce Mar'ın oğulları Opak'ın sarayına alınmış ve Sibir Hanlığı bunların idaresine geçmişti. Daha sonra Mar Han ve Angış kaçarak dedelerinin memleketini ellerine geçirmişlerdir.

5.4 Muhammed Han

Opak tarafından kaçırılan Mar Han'ın torunlarından birisidir. Kaçarak dedelerinin memleketini tekrardan ele geçirmiştir. Kardeşi Angış ile birlikte Opak'ın sarayında Tigi-Tura tarafından hayli güzel yetiştirilmiştir. Özlerinin kim olduğunu çok iyi bilmekteydiler. Muhammed Han Opak'tan öcünü aldıktan sonra, Çinki şehri Muhammed Han tarafından ele geçirilmiştir. Böylece Sibir Padişahlığı Kazanlılar'ın tehditinden çıkıp tekrar Taybuga çocuklarının idaresine girmiştir. (Atlası,1911-30,31).

Muhammed Han eski merkezi bırakarak, daha emin bir yer olan İrtiş Nehri üzerindeki (bugünkü Tobolski'nin 17 km yukarısında) İsker (İskir veya Kışlak) şehrinin payitaht yapmıştır.(Kurat,1976-958).

5.5 Angış Han

Muhammed Han'dan sonra hanlığın başına Angış Han geçmiştir. Oda Mar Han'ın öldürülmesinden sonra Opak tarafından Kazan'a kaçırılan şahıstır. Angış Han'a ait tarihlerde pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Muhammed Han'dan sonra tahta çıkmasından başka bilgiye rastlanmamaktadır.

5.6 Kasım Han

Angış'tan sonra Kasım b. Muhammed Sibir yurdunda hanlık etmiştir. (Atlası,1911-33). Muhtemelen onun döneminde 1535 yılında Taybugalılar, güçlü Nogay Mirza Şeyh Mamay'a karşı savaştılar. Kasım (Ediger) ve

Bakhulat ile birlikte başarıya ulaştı.(Zaitsev,2002-135) Bunun dışında Kasım Han dönemi ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Kasım Han Sibiryâ Tahtını oğlu Yadigar' a bırakmıştır.(Atlası,1911-33).

5.7 Yadigar Han

Kasım Han'dan sonra tahta oğlu Yadigâr Han çıkmıştır. Sibiryâ'nın bu ilk hanları hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Bu sülâlenin sonuncusu olan Yadigar Han'ın devri Kazan'ın Ruslar tarafından işgali (1552) zamanına tesadüf etmiş ve Türk dünyasının garptaki kuvvetli kalesinin düşman tarafından istila edilmesinin Sibiryâ 'da müthiş tesiri olmuştur. Bir taraftan yaklaşan düşmana karşı gelmek, diğer taraftan Asya bozkırlarında gelen hücumlara karşı yardım sağlamak isteyen Yadigar Han döneminden itibaren Rusya ile diplomatik ilişkiler içerisine girilmiştir.(Arat,1997-1071) Bu ailenin sonuncusu olan, Yadigar'ın saltanatı Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından istilasına rastlamaktadır. Bu dönemde Yadigar Han Rus Çarı IV. İvan ile ilişkiler içerisine girmiş ve Moskova'ya bağımlı hale gelmeye başlamıştır. Yadigar Han'ın Rusya'ya karşı tutumu karşısında Küçüm Han mücadeleye girişmişti. Yadigar'ın rakibi olarak ortaya Küçüm Han çıkmıştır.

5.8 Küçüm Han

Küçüm Han'ın şeceresini şu şekilde tasavvur edilmektedir. Küçüm'ün nesli Cengiz'e varmaktadır. Cengiz Han'dan oğlu Cuci Han, onun oğlu Şiban Han onun oğlu Bahadır Han, onun Cuci Buka, onun oğlu Bada Kul, onun oğlu Mengü Timur, onun oğlu Bin (Büyük) Kundi Oğlan, onun oğlu Ulu Oğlan, onun oğlu Hacı Muhammed Han, onun oğlu Mahmud Han, onun oğlu İbak Han, Onun oğlu Tulak Han, onun oğlu Şıma Sultan, onun oğlu Uruz Sultan, onun oğlu Bahadır Sultan, Mahmut (Mahmudek) Han oğlu diye anılan Murtaza Han, onun oğlu Küçüm Han." Demek ki Küçüm Han Cengiz Han'ın soyuna dayanmaktadır. (Atlası,1911-47). Küçüm Han'ın Kazak, Kırgız bozkırlarında doğduğu anlaşılmaktadır (Kurat,1976-858).

Sibirya Tatarlarının efsanelerine göre; Küçüm, yeğeni Nogay Mirza Şegev tarafından 12 yaşına kadar eğitilmiştir. V. V. Trepavlov'un faraziyesine göre; Şegey, Mirza Şeyh Mamay idi. Ebul Gazi'ye göre; Küçüm Tura'da kırk yıl boyunca hüküm sürmüştür.(Zaitsev,2002-135,136).

Sadece Rus kaynaklarından devrinin önemli olayları hakkında düzenli kronik bilgiye ulaşılabilir. Küçüm, Sibirya ve Tümen unvanını benimsemiştir. Nogay Hanlığı ile iyi ilişkiler kurmuştur. En azından üst düzey Nogay mirzaları kızlarıyla, oğulları da Nogay prensesleriyle evlenmiştir. Bu sıkı ilişkiler uluslar arası arenada müşterek istekler gelişmesine yol açtı. Bu gelişmeler diplomatik ve dini alanda gelişmeleri de beraberinde getirmiştir.(Kurat,1976-858).

1556'dan sonra Küçüm ile Yedigâr arasında mücadele başlamıştır. Yedigâr'a karşı başlattığı mücadele sonrasında 1563 yılına tekabül eden bir zamanda hanlığın kontrolü Küçüm Han'ın eline geçmiştir.

6. KAZAN HANLIĞI YIKILIŞI (1437-1556) SONRASI MEYDANA GELEN GELİŞMELER

6.1 Kazan Hanlığı'nın Düşüşü

Sayıları çok fazla olan Cengiz oğullarının Altın Ordu Han'ı Canibek'in ölümünden sonra (1357) taht kavgaları ve bilhassa aksak Timur'un Kıpçak tahribi üzerine Altın Ordu'da tam bir çözülme meydana gelmeye başlamıştır. Bunun sonucunda Altın Ordu'da hanlıklar kurulmaya başlamıştır. Bunlardan biri de Kazan Hanlığı kurucusu, Uluğ-Muhammed Han idi.

Vaktiyle Bulgar Devleti'ni teşkil eden ve muhtemelen XIII. Yüzyıl başlarında bir hudut kalesi olarak kurulan Kazan şehrinin de bulunduğu Orta-İtil sahası ekonomik, etnik ve stratejik bakımdan kendi başına bir devlet tesisi için çok müsait bir yermiş. Buradan Moskova Rusya'sını daha kolaylıkla baskı altında tutmak, Uluğ Muhammed Han'a düşman olan orduların saldırısından korunmak daha kolay olacaktır. Uluğ Muhammed Han, 1439 ve bilhassa 1445 yıllarında yaptığı seferlerle Moskova Knezliği'ne karşı tam bir üstünlük sağlamıştır. 1445 de Ruslar'ı ağır bir hezimete uğratarak, knez III. Vasil'i esir etmesi sonucunda Moskova Rusya'sı vaktiyle Altın Orda'ya olduğu gibi (1462) şimdi de Kazan Hanlığı'na tabi bir duruma konulmuştur.

Rusya'nın Kazan Hanlığı'na karşı istilacı siyasetinin temeli, Rus halkının dini taassubunda gizlenmektedir. Bu dini taassup milli ve ırki düşmanlığı körüklüyordu. Ruslar'ın en seçkin zümresi olan ruhanilere Tatarlar'ın hâkimiyeti ağır geliyordu ve onlar halka yaptıkları vaizlerinde bu noktaya daha fazla ehemmiyet veriyor ve kendilerinin ruhani eserlerinde, vakayinamelerinde, Hristiyan azizlerin anlattıkları telkinlerinde ve bütün fikirlerinde Tatar düşmanlığını çok koyu bir şekilde kullanılmıştır. Halbuki Hristiyan ruhanileri Tatar hakimiyeti devrinde Ruslar'ın başka zümrelerine nisbeten hukuki ve maddi cihetten daha kolay şartlar içinde yaşamışlardır.

Tatar hakimiyeti devrinde Rus ruhanileri Tatarları “ Allahsızlar, pis Mecusiler ve menfur adamlar” diye telkin etmeye çalıştıklarından Kazanlılara karşı da bu fikri tamim etmişlerdir. Rus halkı kuvvetlenmeye başladıktan sonra ruhaniler, Tatarlar’a karşı intikam hissini uyandırarak bu başka dinde olan Müslüman Tatarlar’a karşı mücadele fikrini aşılamaaya başlamışlardır. Bu iki millet arasındaki din farklılığı, doğal olması gereken hayati münasebetleri de karıştırmıştır. Rus hükümeti Hristiyan ruhanilerinin bu telkinlerini itibara almış ve Kazan’ı istila telkinlerini Rusya’nın günlük programına dahil edilmiştir. Rus hükümeti kendi harici planlarının genişletilmesinde Hristiyan ruhanilerinin aklına borçludurlar.(Hudyakov,2009-108-109).

Orta İdil boyu tam bir emniyet ve asayişe kavuştuğundan, Kazan şehri eski Bulgar ve Altın Ordu’nun merkezi Saray’ın yerini almış ve büyük bir ticaret merkezi haline gelmiş, aynı zamanda aşağı İdil-Azak civarı ve Kırım’dan Orta İdil boyuna çok miktarda ahali geldiği bilinmektedir. Türkistan, Sibir, Kafkaslardan ve Rusya’dan Kazan’a tüccarların akını başlamıştır. Kazan Hanlığı bu suretle kuruluşundan 10-15 yıl içinde hem siyasi, hem de ekonomik bakımdan kuvvetli bir devlet olarak ortaya çıkmış ve adeta Altın Ordu’nun yerini almıştır. Kazan Hanlığı ile Moskova Rusya’sı arasında sınır Sura nehrinin orta ve aşağı mecrasını takip etmekte Volga’nın yukarısında da Vetluga hudud teşkil etmektedir.1478’den itibaren Novgorod’a tabi ülkeler Moskova’nın eline geçince, Kazan Hanlığı şimalden de Moskova Rusya’sı tarafından sarılmış bir durma düşmüştür. Hanlığın doğu hududu Ak İdil’e kadar uzanmış Sibir Hanlığı’na varıp dayanmıştır, cenupta Nogay Ordası, Aşağı İdil’de Ejderhan Hanlığına dağlık sahanın cenubun da Don boyuna çıkan geniş bozkırlar bulunuyordu ve burası XVI. Yüzyılda Don Kazakları tarafından işgal edilmiştir.

III. İvan ve IV. İvan gibi hükümdarları bulunan Moskova Rusya’sının Kazan Hanlığı’nın en yakın komşusu olması hanlığın tarihinde önemli bir mevzu olmuştur. Kiyef Rusya’sı ile Orta İtil boyu ile çeşitli münasebetleri mevcuttur. Ruslar’ın erkenden Volga boyunca aşağıya doğru iniş hareketleri başlamıştır. Ancak Moğol, Türk istilasası bu yayılışı önleyebilmiştir. Kazan Hanlığı ile Moskova Rusya’sı arasında 14 harp meydana gelmiştir. Bu savaş,

Kazanlılar'ın teşebbüsü ile başlamıştır. Moskova Rusya'sı kuvvetlendiği nispetle Kazan üzerine baskısını arttırmıştır. Moskova tahtına III. İvan çıkması ile (1462) Ruslar'ın Kazan'a karşı yıkıcı faaliyetleri oldukça hızlanmıştır. Büyük bir diplomat ve kurnaz bir hükümdar olan III. İvan dağınık Rus knezliklerini Moskova etrafında toplayarak "Milli Rus Devleti'ni" kurduğu zaman Tatar hanlıkları arasında devam edilip gelen mücadelelerden azami derecede istifade etme imkanı bulmuştur. (Kurat,2002-441,443).

Bu hanlıklar ilk zamanlar Rus knezliklerine korkulu zamanlar geçirmişlerdir. Fakat iç mücadelelerini sona erdirip birlikte hareket etmeye başlayan Ruslar, batının tekniğinden, Türk hanlıkları arasındaki kavgalardan ve her hanlığın kendi içindeki entrikalarından faydalanmasını bilmişlerdir. (Şimşir,2009-167). Moskova Hükümeti'nin prensi bu hanlıkları birbirleriyle çarpıştırarak ve karşılıklı olarak zayıflatma fırsatını bulmuştur. Bundan istifade edecek yegâne devlet Rusya olacaktır. Kazan Hanlığı'nda patlak veren parti mücadelesi III. İvan'ın ayrıca işini kolaylaştırmıştır. Kazan Hanı Halil'in ölümü sonrasında meydana gelen hanlık meselesi yüzünden ihtilaf çıkmıştır. Ruslar bu karışıklıktan yararlanarak 1Eylül 1469 tarihinde Kazan'ı kuşatmışlardır. III. İvan 1478 ilkbaharında Novgorod şehrini ve ona tabii Sibiryaya kadar uzanan geniş sahayı ilhak edince Rusya ile Kazan Hanlığı arasında kuvvet dengesi birden bire Ruslar'ın lehine değişmiştir. 9 Temmuz 1487 tarihinde Kazan'a Rus kıtalar girmiştir. Ruslar'a muhalefetleriyle tanınanlar başta İlham Han ve ailesi olmak üzere birçok kimse tevkif edilmiş ve Rusya'ya sürgüne gönderilmiştir. Muhalefetin ileri gelenleri idam edilmiştir. Milli partiden bazı beyler ve mirzalar Sibiryaya kaçmak suretiyle canlarını kurtarmışlardır. Muhammed Emin Han, sekiz yıllık müddetle III. İvan'ın arzusuna göre hareket etmiştir. Saray hanına karşı Ruslar ve Kırımîlilerle birlikte sefere dahi katılmışlardır.(1490) Rus tüccarlarına büyük imtiyaz verilmiştir. Fakat bu siyaset kısa bir zaman içinde Kazanlılarda reaksiyon uyandırmıştır. Kel Ahmet adında bir beyin başında bulunduğu küçük bir grup, Sibir Han'ı İvak (İbak) ile münasebete girişerek Hanzade Mamuk'u Kazan tahtına çıkarmıştır.(Kurat,1999-152,153).

Sibiry kronikleri, İbak ismini Kazan Hanı olarak zikretmektedirler. Rus saldırılarından rahatsız olan Ali Han yandaşları Kazan'dan onun yanına kaçmışlardır. 1489'da İbak, III. İvan'a bir mektubunda barış şartlarının sağlanabilmesi için Çar İlegam'ı (Ali Han) geri gönderilmesini teklif etmiştir. III. İvan bu teklifi geri çevirmiştir. İbak'tan ve Nogay mirzalarından kendilerine sığınan Kazan göçmenlerini infaz etmelerini istemiş ve Muhammed Emin topraklarını da yağmalamıştır. Rusya kendilerine karşı bir politikaya izleyenleri etkisiz hale getirmiştir.(Zaitsev,2002-133,134).1487'de Rus kuvvetlerinin Kazan'ı işgal etmişlerdir ve Orta İdil sahasında Moskova'nın nüfuzu altına girmiştir. Fakat III. İvan'ın ölümünden sonra Kazan Hanlığı yeniden Rus hâkimiyetinden çıkmış ve hatta Sahib Gerey zamanında (1521-1523) Kazanlılar, Kırımlılarla birlikte Ruslar'ı ağır bir yenilgiye uğratarak Kazan sahasındaki Moskova nüfuzunu büsbütün kırmışlardır. Fakat Kazan'da baş gösteren partiler mücadelesi yüzünden hanlık kuvvetten düşmüştür. Coğrafi konum itibarıyla Ruslar'ın hücumlarına maruz kalan ve mesafe uzaklığından dolayı hiçbir Türk-İslam devletinden yardım alamayan Kazan Hanlığı kendisinden birçok defa büyük ve kuvvetli Moskova Çarlığı ile karşı karşıya kalmışlardır. (Kurat,1999-152,153).

III. İvan'ın ölümünden sonra IV. İvan tahta geçer geçmez (1547) hemen ertesi sene Kazan'a karşı bir sefer açmıştır. Fakat, bir şey yapamadan geri dönmüştür. 1550'de Ruslar ikinci defa sefer açtılar, yine bir netice elde edememişlerdir. İvan Kazan'ı muhakkak suretle ele geçirmeye karar verdiği için Kazan'dan 60. km yukarıya Züye Irmağının Volga'ya döküldüğü Züye(Sviyajsk) kulesini inşa ettirilmiştir.(1551) Buraya malzeme sevk edilmiştir. Ertesi sene Çar İvan 150.000 kişilik bir kuvvetle ve toplarla Kazan üzerine IV. seferini açmıştır. Kazan Şehri, bu devir için kuvvetli bir kale idi. 20 Ağustos tarihinde şehir her taraftan kuşatılmıştır. Ruslar birkaç defa hücum teşebbüsünde bulunsalar da her defasında püskürtüldüler. Sonunda, çetin ve kanlı savaştan sonra duruma hakim olmuşlardır.

Kazanlı müdafiler çarpışmaya devam ederek son dakikaya kadar savaşmışlar ve hayatlarını kaybetmişlerdir. 2 Ekim 1552 günü Kazan şehri ve Hanlığı Ruslar'ın eline geçmiştir. Orta İdil sahasında M.S VI. Yüzyıldan beri

devam ede gelen Türk hâkimiyeti bu suretle sona ermiştir. Kazan Hanlığı'nın sükûtu hem Rusya hem de Türk illeri tarihi açısından adeta bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Rusya açısından bakıldığında; Kazan uzun zaman Ruslar'ın İdil boyunca Hazar denizi istikametinde ilerlemelerine ve Aşağı Ural sahasında yayılmalarına en büyük engel teşkil etmiştir. Kazan'ın düşmesi ile Ruslar'ın geniş ölçüde Türk illeri üzerinde yayılmalarına yol açmıştır.

Rusya 1552 yılı sonunda Tatarları yenerek Kazan şehrini ve çevresini ele geçirdiğinde kale içinde bir cami başka bir yerde mescit ve medrese olduğu bilinmektedir. Rusya Kazan'a hücum ettiklerinde kendi taraftarlarını toplayıp medreseye girmişler ve Ruslar ile çok şiddetli bir savaş sonucunda Kazan Rus birliğine dahil olmuştur. Müslümanların din ve dünya işlerinde zorluk ve sıkışıklık olmamıştır. Tatarlar arasında çıkan davalalar kendi içerilerinde çözümlenmiştir. İstedikleri yer diledikleri gibi mescit, mektep ve medrese inşa ettirmişlerdir. Rus Devleti işlere hiçbir şekilde müdahakede bulunmamışlardır. (Mercani,2008-155,156).

Rusya'nın yalnız Rus milletinden müteşekkil bir devlet olmaktan çıkıp çeşitli milletlere hâkim bir imparatorluk olmak yolunu tutması ancak Kazan Hanlığı'nın zaptı ile mümkün olmuştur. Kazan'ın düşmesi Rusya'nın Kafkaslara varıp dayanmasına imkân verdiği gibi Ural sahası da Ruslar'ın eline geçmekle Sibir-Türkistan istikametinde de Rus yayılışına geniş imkanlar açılmıştır. Ruslar'ın Osmanlı Devleti ile sınırdaş olabilmeleri yine Kazan Hanlığı'nın zaptının bir sonucudur. Çünkü Kazan şehri alındıktan sonra 1556'da Astarhan Moskova'nın eline geçmiştir. Kısa süre sonra da Ruslar bir taraftan Terek nehri boyunda diğer yandan Azak kalesine yakın sahaya kadar sokulmuşlardır. Bu suretle Kazan Hanlığı'nın Ruslar'ın eline geçmesi Moskova Rusya'sının Türk illeri zararına geniş fütihat faaliyetine geçmelerine yol açmıştır. Ural dağları çevresinde yaşayan Başkurtlar ve Sibir Tatarları Moskova'ya tabii olmak zorunda kalmışlardır.(Kurat,1999-153,154).

Dış politika konusunda IV. İvan Dönemi oldukça önemlidir. Bu dönemde Rusya batıya ve doğuya doğru genişlemesini sürdürdü. Batıdaki

başarısızlıklara rağmen İvan doğuda önemli başarılar elde etmişlerdir. Kazan'ın iç işlerinin karışık olmasından yararlanarak 1547-1552 arasında saldırılarda bulundu. Kazan'ın ele geçirilmesi ile Ruslar'ın Volga boyunun kontrolünü sağladı ve Sibiry'a giden yolu açmıştır.

6.2 Türk İllerine Rus Hücümünün Başlama Tarihi (1552)

Türkistan küçük ve müstakil Türk devletlerinin teşekkülleri, çevrelerinde olup bitenleri anlamak ve buna göre tedbir almakta aciz kalmaları dolayısıyla Asya'da lider olma vasfını kaybetmişlerdir. Bunun üzerine doğuda, Orta Asya istikametinde Rus teşebbüsleri başlamıştır. Rusya XVI. Yüzyılda Türkistan'ın artık tehlikeli bir rakibi olmuştur. Türkistan devletleri bunun farkına varamamışlardır. Rusya, 1480'de Türk- Moğol hâkimiyetinden daha yeni kurtulmuştur. Fakat, o zamanın ölçülerine göre Rusya'nın tedrici olarak Türkistan'a karşı köklü bir şekilde yürüyebileceğini kimse düşünmemiştir. Rusya Asya'da yoğun ilhak siyasetine başvurmadan önce Avrupa'daki durumunu takviye etmeye çalışmıştır. Rusya'nın Tatarlar'ın baskısından daha yeni kurtulup müstakil bir devlet haline geldiği bir devirde Rus Hükümeti dikkatini doğuya çevirmiştir. (Hayit,1975-41,45).

Türkler, 1453'te İstanbul'u fethettikten sonra Moskova'daki yönetim Bizans İmparatorluğu'nun yerini alabileceklerine inanıyorlarmış. Çünkü o devirde Avrupa'da Bizans'ın mirasına talip olabilecek daha kuvvetli bir devlet mevcut değildir. Batı Avrupa dahi Moskova prenslerinin Hıristiyanlığı İslam karşısında koruyabilecekleri fikri yerleşmiştir. XVI. Yüzyılın ortalarında Moskova'da "Moskova III. Roma" fikri yayılmıştır. Bu fikir Rus siyasetinin rehberi haline gelmiştir. Kendini, Osmanlı'lara (Türkler'e) karşı oldukça zayıf hisseden Rusya, Bizans'ın doğu istikametinde "Orta Asya" da devam ettirmeyi tasarlamışlardır.

Altın Ordu Devleti'nin yıkılmasından sonra Karadeniz'in kuzeyinde kurulmuş olan Türk Hanlıkları: XVI. Asırda Ruslar tarafından teker teker ortadan kaldırılmıştır. Bin bir güçlkle kurulmuş olan bu Türk Hanlıkları ne yazık ki, Rus Çarlarının entrikaları, beyler arası süren taht mücadeleleri

sonucu önce zayıflatılmış, sonrada ortadan kaldırılmıştır. Rusya ise, XVI. asra kadar dünya tarihinde önemli bir varlık gösterememişti. Ancak Rusya'daki prens ve derebeylikleri etrafına toplayarak Rus Devletinin temellerini atan III. İvan(1462-1505) zamanından itibaren Rusların gücü hissedilir hale gelmiştir. III. İvan'dan başlayarak Kazan ve Astarhan(Ejderhan) Sibir Hanlıkları başta olmak üzere Türk İlleri Rusların saldırılarına maruz kalmışlardır. (Taymas,1966-23).

Özellikle IV. İvan (1533-1584) dönemi, Rusların güçlendiği, Türk İllerinde hüküm süren, Kazan, Astarhan, Kırım ve Nogay gibi Hanlıkların zayıfladığı bir dönem olmuştur. Denilebilir ki, XVI. asırda Türk İlleri için, kuzeyde Rusya yeni bir tehlike oluşturmaya başlamıştır. Ruslar için önemli bir düşman olan Kazan Hanlığı, Türk-İslam muhitinin şimal-i garbında mühim nakil yollarından birini teşkil eden Volga (İdil) nehrinin orta mecrasında eski Bulgar Devleti sahası üzerinde kurulmuştur. Kazan Hanlığının; batısında Kırım Hanlığı ve Moskova Beyliği, güneyinde Astarhan(Ejderhan) Hanlığı, güneydoğusunda Nogay Hanlığı, kuzeyinde Çin kavimleri ile meskun sahalar, kuzeydoğusunda ise Sibiry Hanlığı bulunuyordu. (Arat,1997-505 Yakubovskiy,1992-210).

Kazan Devleti'nin tarihe karışması gerek Rus, gerekse Türk tarihinin en önemli dönüm noktalarından biridir. Zira Kazan Hanlığı topraklarının Rusya'ya ilhakı, Ruslara İdil nehrine engelsiz bir geçit sağlamıştır. Kazan Hanlığı Korkunç (IV.) İvan gibi bir canavar tarafından zapt edilince, Türkler müthiş bir baskı altına alınmıştır. Denilebilir ki, Kazan Türklerinin uğradığı felâketlere hiçbir Türk toplumu uğramamıştır.(Taymas,1966-11).

XVI. yüzyıldan beri Sibiry üzerinden Çin'e Türkistan üzerinden Hindistan'a ve Kafkasya üzerinden İran ve Türkiye'ye ulaşmak isteyen, fakat XVIII. Yüzyıl başına kadar Türkistan'a doğrudan doğruya bir askeri saldırıda bulunmayan Ruslar, uğradıkları çeşitli yenilgilere ve karşılaştıkları direnmeler rağmen nüfuslarını Türk illeri aleyhine devamlı suretle genişletmişlerdir. 1593-1604 yılları arasında "Sibiry" tamamen Ruslar'ın eline geçmiş 1604'te Astrahan ile Kırım arasında yaşayan Nogay toplulukları Rus hakimiyeti altına

alınmıştır. 1628'de Yukarı Yenisey boyundaki Kırgızlar Rus idaresini tanımışlar, 1731'de Türk- Kazak topluluğunun üç cüz (orda)' ünden birini oluşturan küçük cüz Rusya'ya bağlanmıştır. 1783'de Kırım ilhak edilmiş,1859'da Kuzey Kafkasya 1865'de Taşkent şehri Ruslar tarafından işgal edilmiştir.

1868'de Buhara Hanlığı Rus hâkimiyetine girmiştir. 1873'de Hive Hanlığı ve 1876'da Hokand Hanlığı aynı akıbete uğramıştır. 1880-84'de Türkmenistan'ın Ruslar tarafından zapt edilmesi ile başlıca Uygurlar'ın yaşadığı Doğu Türkistan hariç Türk illerinin hepsi Ruslar'ın eline geçmiştir. Ruslar'ın Türk illerini ele geçirmeleri pahalıya mal olmuştur. Her iki taraf da çok fazla insan kaybetmiş çok sayıda teçhizat ve mühimmat kaybına uğramıştır. İstilacılar yalnız şehirleri yağmalamakla kalmamış bu topraklardaki cami, mezar, kütüphane gibi İslam-Türk kültür eserlerini de tahrip etmişler, halkı sürmüşlerdir.(Şimşir,2009-167,168).

7. SİBİRYA'NIN RUS İŞGALİ KARŞISINDA YADİGÂR HAN'IN TUTUMU VE KÜÇÜM HAN İLE MÜCADELENİN BAŞLAMASI

Yadigâr Han'ın saltanatı, Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından istilası zamanına rastlamaktadır. Batıdaki en kuvvetli kale olan Kazan'ın düşmesinin Sibiryada büyük tesiri olmuştur. Bu durum karşısında Yadigâr Han bir taraftan yaklaşan Rus tehlikesini hafifletmek, diğer taraftan güneydeki Türk-Kazak-Kırgız bozkırlarından gelen hücumlara karşı koyabilmek maksadıyla 1555'te Moskova'ya elçiler göndererek Rus Çarı IV. İvan'ı başarısından dolayı tebrik etmiş ve kendisinin de onun tabiiyetine girmek istediğini bildirmiştir.(Kurat,1976-167,168).

Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından viran edilmesinden üç yıl sonra Yadigâr Han İvan'ı tebrik etmekle kalmamış kendisini ve bütün Sibir yurdunu İvan'a tabi kılmıştır. IV. İvan bunu kabul edip Sibir Hanı ile Sibir yurdunu kendine bağımlı hale getirmiştir. Hadi Atlasi eserinde o dönemde Sibiryada 30.700 kişi olduğunu kaydetmiştir. IV. İvan Kurof (Korof ?) isimli kişiyi elçi olarak belirlemiştir. Yadigâr Han Bayanda(?) isimli elçiyi İvan'a göndermekle görevlendirmiştir. 100 kişi yasak (vergi) götürmüştür. Yadigâr Han, kendi bölgesini Şiban hanının yağma ettiğini hem de 1100 kişisini esir alıp gittiği için kimseden yasak alamadığından dolayı yasağının az olduğunu belirtmiştir. Fakat Kurof Yadigâr Han'a yasağı toplamak zorunda olduğunu belirtmiştir.

1557'de elçiler Sibir'den gitmişlerdir. Onlar ile beraber Yadigâr Han tarafından gönderilen, İş Timur isimli elçi Moskova'ya gitmiştir. Kendileri ile 1169 kişi gitti. Onların 1000'i yasak için 100'ü yasakçı, 69'u ise tayin için idi. Yadigâr Han elçileri ile İvan'a sadık kalacaklarını hem de bundan sonra her yıl yasağını vereceğini ahdetmiştir. Yadigar Han'ın Rusya'ya tabii olmasının amacı; kendisine karşı muhtemel Rus tehlikesini engellemek ve Kırgız-Kazak güçlerinden İvan'ın yardımıyla korunmaktır. Sibir yurdundan Moskova'ya üç elçi gönderilmiştir. Onlardan birisi Yadigâr Han'dan olup ismi Çibi Çin ikincisi Murtaza'da bulup Mamin Şeyh, üçüncüsü Ahmet Giray'dan

olup ismi Tagkin (?) idi. Bunların her biri İvan'dan yardım istemişlerdir. Lakin elçilerin hiçbiri İvan'dan merhamet bulmayınca üçü de Moskova'da hapis edilmiştir. Yadigar Han yurdunda Küçüm Han ile muharebe etmesi nedeniyle Sibir yurdundan İvan'a yasağı durmuştur. İvan'dan Mamin Şeyh ve Togkin'in azat edilmesi istense de İvan bunu kabul etmemiştir. Ama gönderilen diğer elçi 1563 yılında azat edilmiştir. Onun azat edilmesinin nedeni ise, Yadigâr'ın Küçüm Han tarafından mağlup edilip, Sibir padişahlığına Küçüm geçmesi haberinin Moskova'ya erişmesi olması muhtemeldir. Yadigâr Han ile Küçüm Han arasında hayli zamandan beri mücadele devam edelmektedir. Bu mücadeleden en son Yadigâr Han mağlup olup Küçüm Han galip gelmiştir. Yadigar Han ve Kardeşi Bek Bulat'ı yenerek öldürmüştür. Tüm askeri ile İsker'e hücum edip onu zaptetti ve Sibir yurdunu kendi üstüne geçirmiştir.

7.1 Küçüm Han'ın Saltanatı Dönemi (1563-1598) ve Sibirya'da İslamiyet'in Yayılışı

Yadigâr Han'ın Küçüm Han tarafından katledilmesi ile Sibir Hanlığı'nın Taybuga neslinden Şiban Han evladına geçip, Rus müverrihleri tarafından bu tarihi 1563 olarak kaydedilmiştir. Küçüm Han, Taybuga neslinden gelmemesine rağmen Sibir yurdunu Rusya'ya karşı müdafaa ettiğinden dolayı Sibir hanı olarak zikretmektedir.

Yadigâr Han'ın Moskova'nın hakimiyetini kabul etmeyi önermesi üzerine 1563'te Küçüm Han'ın halkın desteği ile İrtiş nehri üzerindeki İsker şehrinin ve Batı Sibirya Hanlığı'nın idaresini ele geçirmiştir. Sibir yurdunda huzuru sağlayan Küçüm Han İrtiş ve Tobol bölgesindeki Tatarlar'la Baraba çölündeki Tatarlar'ı hâkimiyeti altına almıştır.(Atlası,1911-32,38).

Küçüm Han tarafından yeniden yapılandırılan devlet, Muhammed Şibani'nin soyundan Özbek'in vassali haline geldi ve bu devletin bir parçası gibi şekillenmiştir. Özbek Hanlığı'nın güçlü hükümdarları, Sibirya Hanlarını değiştirme konusunda yasal hakka ve fırsatlara sahip olmuşlardır. Böylece 60'lı yılların ortalarında Ahmet Giray Han (Küçüm'ün kardeşi) tahta çıkarılmıştır. Fakat onun ölümüyle birlikte Küçüm Han tekrar tahta

çıkarılmıştır. *Ebul Gaziye* göre Küçüm Turan'da kırk yıl boyunca hüküm sürmüştür. Hayatının sonuna doğru görme duyusunu kaybetmiştir. Hicri 1003'te (1594-1595) Ruslar tarafından hâkimiyetine son verildi. Mangıtlar'a sığındı ve onların arasında ölmüştür.(Zaitsev,2002-135,136).

Bu süre içerisinde Sibir yurdunu tam anlamıyla muhafaza etmeye çalışmıştır. Böylece Sibir Hanlığı'nın en parlak dönemi başlamıştır. Türk kavimleri arasında Müslümanlığı yaymak için büyük mücadeleye girişmiştir. Çünkü o zamana kadar Sibir'de yaşayan Türk kavimlerinin çoğu eski Türk inancına sahiplermiş. (Şimşir,2009-189). Sibiryada İslamiyet'in yayılmaya başlaması tarihini kesin olarak tayin etmek güçtür. Bununla beraber Batı Sibiryanın IX. Asır başlarından beri İslam ülkesi olan Bulgar Hanlığı ve VIII. asırdan beri Müslüman olan Harezmi ile münasebette bulunduğu malumdur.

Batı Sibiryada Altın Ordu Devleti çağında bu devletin bir eyaleti idi. İslam dünyası ile bu ülke arasında kalabalık Şamanist Kıpçak-Kanglı boyları bulunduğu için buraya İslam dini girmemiştir. 1313 yılında Özbek Han'ın emriyle İslamiyet devletin resmi dini olarak ilan edilmiştir. Türkistanlı Şeybaniler'in hâkimiyetinden sonra Buharalı ve Harezmi mürşitlerin ve gazilerin gayretleri ile Batı Sibiryada İslam ülkesi olmuştur. Bilhassa Küçüm Han zamanında Çulımlar ve Altaylı Televütler'den Müslüman olanlar çoğalmıştı. Rivayete göre Yenisey Kırgızları bile İslam nüfuzu altına girmeye başlamıştır. (İnan,1998-273).

Sibiryada çok eskiden beri kıymetli kürkler, samur, kara tilki, sansar ihraç eden bir ülke olduğu için Orta Asya ve Bulgar tüccarlarını daima ilgilendirmiştir. Harezmi ve Buhara tüccarları büyük kervanlarla geniş Kıpçak bozkırlarını aşarak Batı Sibiryadaki İrtiş, Tobol, İşim ırmakları boyundaki şehirlere ve göçebelerin kaleler yakınında kurdukları panayirlara gelirlerdi. Bu panayirlarda yalnız kıymetli kürkler değil mors ve ebedi karlar ve buzlar altından çıkarılan mamut dişleri önemli ticaret malları idi. İslamiyet Maveraünnehir ve Harezmi'de yerleştikten sonra kuzeye doğru ilerlemesi gerekiyordu. Mamur İslam ülkesini Kıpçak bozkırlarını dolduran savaşçı Türk göçebe boylarının akınlarından korumak için en iyi çare bunlar arasında

İslamiyet'in yayılması idi. X. Asırda İslamiyet'in kuzeye doğru ulaştığı son nokta Taraz ve aşağı Sırderya (Yenikent-(Cend) şehirleri idi. Samanoğulları'ndan İsmail H.280 (M.894) yılında Taraz (Talas) şehrini fethedip orada bulunan Kiliseyi Büzrük'ü camiye çevirmişti. Yerli emirler Müslüman olmuşlardır. XIII. Asrın başlarına kadar Cend ve Çu ırmağı "Sugür-i İslam" olarak adlandırılmıştır. Sancar'a karşı savaşan Atsız'ın (1127-1156) ordusunda müşrik Türkler bulunmuştur. Bunlar şüphesiz kuzeydeki Kıpçak bozkırlarından Kanglı ve Kıpçak Türkler'i idi. Bu devirde Sıgnak müşrik, Şamanist Kıpçaklar'ın merkezi idi.. Plano Karpini (1182-1252) "Kumandan sonra Kangıt iline geldik. Bunlar Kumanlar gibi putperestlerdi. Sonra Busirmanlar'a geldik. Şehirleri Yangikent, Barçın, Urnas, dilleri; Kumanca kendileri Müslüman idi. Kangıtlar susuz çöllerde bulunurlar" demektedir.

Son Harzemşah Muhammed (1200-1220) zamanında da İslam sınırı Cend ve Yedisu olarak kalmıştır. Yani Karahanlılar ve Türk Harzemşahlar zamanında İslam'ın kuzey sınırı Saman oğulları devrindeki hattan daha fazla ilerleyememiştir. Ancak Yedisu'da önemli surette yayılış göstermiştir. Kuzeye doğru İslamiyet'in yayılması Moğol istilasından sonraki zamana rastlamaktadır. Bu istiladan önce İslam dünyası ile ticaret münasebeti çok sık olduğu için Şamanist Türkler üzerinde İslam kültürü asırlar boyu etkisini göstermiştir. Mesela Sibiryada bulunan bir altın kepçe bu bakımdan önemli vesikadır. Bu kepçenin içine Arap harfleri ile 'Sene Hazret-i Mekked'in Medineye bargalı altı yüz on yedi' (1220) yazılmıştır. Yine paranın bir tarafında 'La ilahe İllallah' ve bir tarafında da Meryem Ana resmi görülmüştür. Hristiyanlık ve Müslümanlık sembollerini taşıyan bu para Müslümanlar ile Yedisu'daki Hristiyanlara hâkim olan Karahitaylar devrine ait olması düşünülmektedir.

Sibirya ve Altay'da Nayman Türkleri bulunmaktadır. Bunlar da sözde Hristiyan sayılmaktadır. İrtiş- İşim havzasındaki Kıpçaklar ise Şamanist idiler. Bu Şamanist Kıpçak ve Kanglılar Harezme kütle halinde gelip Müslüman olmuşlardır. Bunların bir kısmı vakit vakit kuzeye bozkırdaki boylarına dönmüşlerdir. Bu Harezme geliş gidişleri İslamiyet'in kuzeye doğru etkisini kuvvetlendiriyordu. İslam'ın bu geniş sahada yayılmasına zemin

hazırlamıştır. Bilindiği üzere Cengiz Han fethettiği ülkeleri oğulları arasında taksim etmiş, büyük oğlu Cuci Han'a Harezmi bütün Kıpçak illeri Bulgar, Başkurt, Batı Sibiryası, Altay dağlarındaki uluslar Dağıstan ve bütün Rus yurdu isabet etmişti. Bu Cuci ülkesinde Harezmi ve Bulgar gibi çok eskiden beri Müslüman olan devletler bulunuyordu. Ülkede düzen yerleştikten sonra Bulgar ve Harezmi ticaret kervanları Sibiryası'nın her tarafından korkusuz alışveriş etmişlerdir. Bu ticaret kervanları ile Harezmi'den gelen İslam mürşitleri de bozkırlarda ve Batı Sibiryası'da yerli halkı İslam dinine çağırmışlardı. Moğol devletinde tam bir vicdan hürriyeti olduğu için bu mürşitlere kimse dokunmamıştır. Bu mürşitler hafız oldukları için yerli Türkler bunlara "Abız" demişlerdir. Batı Sibiryası'nın Cuci ülkesine dâhil olması ile Sibiryası'nın çok eski iptidai dini olan Şamanizm'in İslam dinine karşı mukavemetine imkân yoktu. Hele yerli Türklere Harezimli Türk mürşitlerinin tesiri büyük olmuştur. Cuci hissesine düşen geniş ülke iki eyalete ayrılarak idare ediliyordu. Bu eyaletlerden biri Altın Ordu diğeri de Kök Orda tesmiye edilmiştir. Ak Ordu'nun merkezi İdil boyunda, Kök Ordu'nun merkezi Sırderya kuzeyindeki Sıgnak şehri idi. Bu şehir Moğol istilasına kadar Şamanist Kıpçaklar'ın merkezi ve Batı Sibiryası'dan gelen ticaret kervanlarının en önemli uğrak yeri idi. Cuci ulusunun bu eyaleti Altın Ordu'ya tabii idi. Kültür bakımından tamamıyla Harezmi'nin nüfusu altında bulunuyordu.

Bir asırdan beri İslam propagandası yapmakta olan Yesevi dervişleri de bu mukaddes faaliyetlerine hız vermişlerdir. Altın Ordu'da Berke Han'ın İslamiyet'i kabulü bozkırda İslam nüfusunu kuvvetlenmiştir. Altın Ordu'da gelenekçi prensler ve sözde Hıristiyan ve Budist Noyanlar bir müddet İslamiyet'e karşı mukavemet gösterdilerse de Altın Ordu'da İslamiyet büyük zafer kazanmıştır. Özbek Han bütün Cuci ilini eline geçirdikten sonra İslam dinini devlet dini haline getirmiştir. Özbek Han hükümdar olmadan önce kendine tabii İli ve Sibiryası ile Sıgnak arasındaki bozkırlarda göçüp konuyordu. Buralardaki Türk boyları bu Özbek oğlanı çok sevmişlerdir. Hakan olduktan sonra onun Müslüman olması Müslüman Harezmi nüfuzu altında bulunan bu sahada hiç itirazsız karşılanmıştır. Böylece Sıgnak'tan bütün İrtiş Havzasından Tundra'daki Ostyaklar'ın bulunduğu sahaya kadar İslam ülkesi olmuştur. Batı Sibiryası ile daimi münasebetlerde bulunan mürşit

Kıpçaklar'ın merkezi olan Sıgnak şehri Özbek Han'ın hâkimiyetinden sonra İslam dini ve kültürü merkezine çevrilmiştir. Kök Orda Hanı Sası Buka (1292-1321) ve oğlu Erzan'e (1321-1345) Özbek Han'a sadık kaldılar ve Kök Orda'ya tabii bozkırlardaki illerde İslamiyet'in yerleşmesine büyük gayret sarf ettiler. Erzene; Otrar, Savran, Cond ve Barçın kent şehirlerinde medreseler, tekkeler, camiler ve başka hayır müesseseleri yaptırdı. Adaletli Müslüman hükümdardı. Eskiden müşrik Kıpçaklar'ın merkezi olan Sıgnak şehrini bozkır Türkleri için İslam merkezi yapılmıştır.

Rus tarihçileri Batı Sibiryada İslamiyet'in yayılışını Küçüm Han'ın (1563-1598) hanlığı zamanında olduğunu iddia etmektedir. İlk Sibirya tarihini yazan Miller'e göre; İslamiyet'i Sibiryaya ithal eden han "Küçüm Han"dır. Lebavutskiy; Tatarlar Şamanizm de ısrar etmişlerdir. Radloff; Batı Sibirya Türklerinden bahsederken şöyle diyor; " Baraba, Tobullu, Tümenli denilen bu kavimler Altaylı Televütlerle aynı kökten gelmiştir. Bunlar Müslüman oldukları için Orta Asya'dan Doğu Rusya'dan gelen halkla karıştıklarından dilleri Televütçeden epeyce ayrılmıştır. Burada yerlilerin çoğu XVI. Asırda Küçüm Han zamanında Müslüman olmuşlardır. O zaman İslamiyet iyice yerleşmiş olacak ki Küçüm Han Buhara'dan din adamları gönderilmesini istemiştir. Buraya gelen muhacir (mürşitler) sart adı ile anılmışlardır."

Baraba ihtiyarlarının anlattıklarına göre; "Onlar eski Şamanist kurban adetlerini görmüş. Yani Müslümanlıkları yeni zamanda olmuştur. Kolvin ile Tomsk şehri arasındaki Televütler'e de İslam dini kuvvetli tesir etmiştir. Tobol ve Tura Müslümanlarında okuma-yazma çok yaygınmış. Bu okuma yazma vasıtası ile Müslüman fanatizmi de yerleşmiştir.

Verbitsky'nin verdiği bilgiye göre; Altaylı Televütlerden bir kısmı Müslüman olmuşlardır. Altın Ordu'nun bilhassa Sırderya havzasında kurulan Kök Ordu tarihlerinin verdikleri bilgilere göre Küçüm Han'dan çok önce Batı Sibiryaya İslamlaşmakta idi. Özbek Han'dan sonra İslam devletinin bir eyaleti halini almışlardır. Emir Timur tarafından yenilen ve sonra tahtını kaybettikten sonra Batı Sibirya'nın tümen şehrinde öldürülmüş olan Toktamış Han, Harezmi'de terbiye görmüş iyi bir Müslüman idi. Emir Edige'nin takibinden

kaçıp iltica ettiği Tümen şehri bir Müslüman şehri idi. Onu takip eden Edige'de kendini evliyalar torunu saymaktaydı. Sibiryayı Şiban oğullarından önce idare eden Taybuga soyu da sözde Müslüman sülale idi. Sibiryada İslamiyet'in doğuşuna dair riayet edilen menkıbe ve efsaneler bu ülkeyi Buhara'dan mürşit ve mücahitlerin geldiği tarih olarak 797 Hicri yılını bildirmektedir. Bu 797(M.1394) Toktamış Han ile Emir Timur'un çarpıştığı yıllardır. Timur Toktamış'a karşı savaşmak için İslam hakanının fermanını almayı ihmal etmiyordur. Çünkü savaşacağı Kıpçak yurdunu Müslüman sayıyordu. Bu seferinde Timur Batı Sibiryadan Sarısu, Kiçi Dağ, Ulu Dağ, Yılcık, Tobol üzerinden geçiyor. Bu ordu bu ülkeyi müşrikler diyarı saymamıştır.

Sibiryada en yaygın menkıbeye göre Bahaddin Nakşibendî'nin emri ve müsaadesiyle 797 yılında 366 meşayih (şeyhler) İrtiş boyundaki müşrikler için kuzeye hareket etmişlerdir. Bunlar Kıpçak diyarında Şiban Han'a gelip konuk oldular. Şiban Han bu mücahitlere yardımcı olacak askerlerinden 1700 kişi seçip bu evliyalar ile beraber göndermiştir. Bu devirde İrtiş boyunda kuklalara tapan Tatarlar, Kara Kıpçaklar ve Ostyaklar bulunuyordu. Bu mürşitler ve mücahitler İrtiş ve ona mensup olan Tobol, Vogoy, Yurum ve başka ırmaklarda şehit olmuşlardır. Bunlardan bazıları Müslüman olan Nogay, kara Kıpçaklar'a din öğretmek için İrtiş'te kalmışlardır. Onların neslinden Tobol'da Tura'da ve Tümen'de hocalar, şeyhler vardı. Bu menkıbede iki devir karıştırılmamalıdır. Tarihi şahıs olan Bahaddin Nakşibendî, gerçekten 797 yıllarında yaşamış ve şüphesiz Kıpçak bozkırlarında İslamiyet'in ve kendi tarikatının yayılması için çalışmıştır. Başka yönden bu menkıbede Şiban soyunun hâkimiyeti devri olayları anlatılmaktadır. Bu iki devir arasında bir buçuk asır vardır. Halk rivayetine dayanan menkıbe bu iki devri birleştirmiştir. Bu menkıbeye göre; İslamiyet'in Sibiryada yayılışı Şibaniler devrinde İbak Han ve Küçüm Han devirlerinde meydana gelmiştir.(İnan,1998).

Küçüm Han ülkesini bir yandan imar ederken bir yandan da burada yaşayan, çoğunluğunu Türklerin teşkil ettiği çeşitli halkların dini inancı olan Şamanizm ve Mecusilik yerine İslamiyet'in yayılmasına çalışmıştır. Bu

konuda babası Murtaza Han ve kardeşi Ahmet Giray'dan yardım almıştır. (Doğan,2002-533) Sibiryada İslamiyet daha öncede az çok yayılmış idi. Fakat buradaki Türklerin büyük bir kısmı ile bazı Fin kavimlerinin İslamiyet'i kabul etmeleri ve bu bölgede İslam kültürünün yerleşmesi Küçüm Han'ın bu sahadaki faaliyetleri ile yakından ilgilidir. Küçüm Han'ın babası Murtaza oğluna bu konuda askeri yardımda bulunduğu gibi müftü, molla, muallim v.b din adamları göndermekle de onu desteklemiştir. (Arat,1997).Sibiryada eski Moğol Şamanizm'inin ana vatanı olduğu için İslamiyet'i kabul eden ve ona bağlı samimi oldukları halde eski adetlerinden ve bazı inançlarından ayrılamamışlardır. (İnan,1998-273,277).

Küçüm Han'ın putperest halk arasında İslamiyeti yayma çalıştığı Sibir vekayinamelerinde geçmektedir. Rivayete göre O bu işi zorla yapmak istemiş ve tebaasının şiddetli mukavemetiyle karşılaşmıştır. Dil bilmedikleri için Ostyaklar arasında İslamiyet 'i yaymak mümkün olmamıştır. Bundan dolayı Küçüm Han onların eski dinlerinde kalmalarına müsaade etmiştir. (Radloff,1994-137,138).

Ostyaklar arasında İslamiyet'i yaymak zordu çünkü Mürşitler Ostyak dilini bilmediği kaydedilmiştir. Menkıbedeki gazalar ihtimal ki bunlara karşı yapılan savaşların yankısı olabilir. Fakat şu da bir gerçektir ki Ostyaklar ve Vogullar Küçüm Han ile beraber Ruslar'a karşı çarpışmışlardır. Ostyaklar'a Türk uruklarının etkisi çok kuvvetlidir. Ostyaklar nahiyeye için "yurt" temrini kullanmışlardır. Tundra'ya kadar Batı Sibiryada haritası "yurt" terimleri ile doludur. İslamiyet 'in Vogullar arasına da girmiş olduğu anlaşılmaktadır. İslam kültürü Yenisey havzasında ve Altaylar'da yaşayan Şamanist Türkler arasında da girmiştir. Soğaylar papaza "abız" (hafız) Tanrıya Kuday derler ki Müslümanlıktan geçmiştir. Türkler arasında da Ayalı, Kurdak, Baraba boyları o kadar şiddetle karşı durmuşlardır ki İslam dininin yayılması çok ağır ilerlemiştir. Bu sabilerin çoğu ancak Rusların istilasından uzun zaman sonra Müslüman olmuşlardır. Wilhelm Radloff, Sibir Devleti'nde İslamiyet'in yayılması ile alakadar bir dosya geçirmiş olduğunu ve burada Sibir Devleti ve hükümdarları hakkında da bazı yeni malumatlara ulaştığını belirtmiştir. Bu malumatta Küçüm Han zamanında Ürgenç şehrinde göçüp gelen Şeyh

Şerbetinin halk önündeki açık beyanını ihtiva etmekte ve Tobolsk'ta oturan Ali Hoca'nın Ürgenç seyitleri neslinden geldiği bildirilmektedir. Şeyh Şerbeti'nin bildirdiğine göre Küçüm Han, 980 (M.1572) yılında Buhara hükümdarı Abdullah Han'a bir elçi göndererek İslamiyet'i yaymak için İsker'e bir şeyh göndermesini rica etmiştir. Abdullah bu ricayı yerine getirmek arzusunu gösterdiğinden Ürgenç hekimi Han, Seyyid Hoca'ya şu şekilde bir mektup göndermiştir.

“ Müftünün kararı gereğince Yarım Seyyid ile Şerbeti Şeyhi Sibir hükümdarı Küçüm Han'a yollamamız emir olunur. Han Seyyid Hoca ile Seyyid ve Şeyhi icap eden ihtiramla yola koyulunuz, devlet deposundan yiyeceklerini temin ediniz ve yanlarına arkadaş olarak on adam veriniz. Bunları en mükemmel adamlar arasından seçmelisiniz, elçilerde orta yaşta olsun. Bu mektup ilgili olan bizlere bildirildikten sonra biz şöyle dedik; Eğer Küçüm Han din öğretmek için Seyyid neslinden bir kimse ile bir şeyh rica ediyorsa biz gidelim ve İslam dinini öğretilim. Bunun üzerine gerekli yol hazırlıklarını yaparak Sibir halkının şehri olan İsker'e hareket ettik Pek çok gün geçtikten sonra İrtiş sahilindeki İsker şehrine yaklaştık. O zaman yanımızda bulunan elçi Seyyid ardılı ile Şeyhin geldiklerini haber verdi. Bunun üzerine Küçüm Han maiyetiyle İrtiş üzerinden geçerek karşımıza çıktı ve bizimle selamlaştı. Onunla birlikte İsker'e vardık. Bundan sonra Küçüm Han yarım Seyyid Hekimin kendi yanında kalmasını emretti. İki yıl sora yarım Seyyid ölünce ben Şeyh Şerbeti yalnız olarak Ürgenç'e geri döndüm. Bunun üzerine Küçüm Han yine Buhara'ya elçi gönderdi aynı ricayı tekrar etti. Buhara Hanı Din Ali Hoca ile Şeyh Şerbeti'nin gönderilmesini emretti. Önce sekiz günlük bir müddet istedik ve sonra da doğrudan doğruya Sibir'e değil de önce Buhara'ya gitmek istediğimizi bildirdik. Buhara'da Abdullah Han'a Sibir yolu pek tehlikelidir. Oraya gitmek için arkadaş olarak yanımıza Küçüm Han'ın büyük kardeşi Ahmet Giray'ı ver dedik. Abdullah Han bunu kabul ederek yüz adamları bizi oraya götürmesi için Ahmet Giray'a emir verdi. Biz oraya vardığımızda Küçüm Han hükümdarlığı Ahmet Giray'a terk etti. Ahmet Giray ise dört yıllık hükümdarlık yaptı. Sonra Ahmet Giray kayın pederi ve bozkır Kırgızları hükümdarı Şigay tarafından öldürüldü.

Bunun üzerine Küçüm Han tekrar İsker'de hükümdar oldu. Küçüm Han, Din Ali Hoca'ya kızı Leyla Kanışlı'yı verdi. İsker'de birkaç yıl yaşadık. Ondan sonra Küçüm Han'ın halkı parçalandı. Küçüm Han İsker şehrinde bozkır Kırgızları hükümdarının kızı Sülipak Kanış ile evlendi.”

Sibir vakayilerinde Küçüm Han'ın İslamiyet'i yaymak hususunda gösterdiği gayretten bahseden sözler, bu eserle desteklenmektedir. Küçüm Han'ın teşebbüsleri kolayca anlaşılabilir. Çünkü iyi bir Müslüman olarak evvela İslamiyet'i yaymayı kendisi için bir vazife saymış olduğu düşünülmektedir. Diğer yandan İslamiyet'in yayılması kendi nüfusunun artmasına da sebep olacaktır. Ahmet Giray ile Küçüm Han arasındaki münasebet bu eserle de aydınlatılmaktadır.(Radloff,1994-137,139).İki kardeş dönemi (Küçüm ve Ahmet) merkezi otoritenin zayıflığı ve yerel elitlerin yarışması ve devlet sisteminin etkinliğini kaybetmesi dönemidir. Küçüm Buhara'da ki odaklanan elitlere karşı mücadele etmiştir. II. Abdullah tarafından gönderilen birçok vaizle gerçekleştirilen aktif bir İslami propaganda ile Orta Asya ile ticari ve kültürel ilişkiler güçlenmiştir. Küçüm Han ve Ahmet Giray Hanlar Yadigar'ın yıllık vergi vadini teorik olarak sağlama aldıklarını sandılar fakat tahsilat konusunda başarı gösteremediler.(Zaitsev,2002-136).

Küçüm Han'ın gayreti sayesinde İsker şehri ve civarı ahalisi oldukça yüksek bir medeniyet seviyesine çıkabilmişlerdir. Fakat hanın bu hayırlı faaliyeti Rus hücumu ile sekteye uğramıştır. Küçüm Han medeniyeti yaymak yerine memleketini Ruslar'a kaptırmamak için savaşmak zorunda kalmıştır. (Kurat,1976-959). XVI. asırda başlayan Rus istilası daha bir asır gecikmiş olsa idi Sibiryadaki bütün Türk ve Fin kavimleri İslamlaşmış olacaktırlar. Ruslar istila ettikleri her yerde büyük manastırlar yapıyorlar ve yerli halka Hıristiyanlığı teklif için yüzlerce misyoner papaz getirmişlerdir. Müslümanlara karşı çok zalimane hareket etmişlerdir. Buna rağmen Sibiryada İslamiyet sarsılmamıştır. Başkurtların istiklal savaşlarına Sibiryada İslamiyet'i tanımaya resmen mecbur olmuşlardır. XIX yüzyılın başından itibaren cami ve ibadet yerleri yapımına izin verilmeye başlanmıştır. Birçok şehir İslam şehri niteliğini almıştır. (İnan,1998-277)

8. RUSYA'NIN SİBİR HANLIĞI'NA KARŞI SALDIRI GİRİŞİMLERİNE BAŞLAMASI

Ruslar daha 11. Yüzyılda tüccarlar vasıtası ile ilişkide bulunduğu Kuzey Sibir'i 15. Yüzyılda fark etmeye 16. Yüzyılda önemsemeye ve aynı yüzyılın sonunda işgal etmeye başlamışlar ve 17. Yüzyılda baştanbaşa bütün Batı ve Orta Sibir'i Kamçatka'ya kadar istila etmişlerdir. Özellikle güney bölgede yerleşen Yenisey Kırgızları gibi Türk unsurlar bu işgali 18. Yüzyılın sonlarına kadar geciktirse de başarı sağlayamamış baştanbaşa Moğolistan toprakları dâhil bu yüzyıl içinde Rus Çarlığı'na dâhil olmuştur. Rus Çarlığı'nın ekonomik ve sosyal kalkınmasında uçsuz bucaksız ve zengin Sibir topraklarının azımsanmayacak etkisi vardır ve zenginlik Ruslar tarafından hunharca kullanılmıştır. Bu dönem için en kritik ekonomik emtiaların başında olan kürk Sibiry'a da bulunmakta olduğundan bu unsurla Ruslar çok önemli bir avantaj yakalamıştır. Ayrıca bölgedeki suyollarını kullanarak doğunun önemli ticaret emtialarını Batıya aktarmışlardır. Askeri açıdan ise askeri şehir modelini geliştirerek önemli kale şehirler kurmuşlar bölgeye bu şehirler vasıtası ile hâkim olmuşlardır.

Rusların özellikle 16. Yüzyıldan sonraki tarihi süreçte dünyanın en güçlü devletleri arasına katılmasında en büyük etkenlerden birisi Sibiry'a'nın zengin kaynaklarının keşfedilmesidir. 11. Yüzyılın başlarında Ruslar Ural dağlarının doğusundan geniş ve zengin toprakların olduklarını öğrenmişlerdir. Bununla ilgili ilk kayıt Novgord kroniklerinde 1032 yılında geçmektedir. Ruslar bu bölgeyi Yugorskaya Zemlitsya (Yugar vatani veya Yugra) diye adlandırılmaktadır. Bu isim bütün bölgeyi içermektedir ki bu bölge Peçora nehrinin doğusu Batı Sibiry'a'nın kuzeyini içermektedir ve Ruslar zengin kürkleri için bu bölge ile ilgilenmiştir. Novgord prensliği 11.Yüzyılın sonu 12. Yüzyılın başlarında bu bölgede tarım yapmak teşebbüsünde bulunmuştur. Ancak bu bölge Novgord prensliğinin topraklarında sayılmamakta zira onların teşebbüsü sadece kısa bir süre içinde gidiş ve keşif anlamı taşımaktadır (Topsakal,2011-1,3).

Novgorod'dan gelen Rusların kıymetli kürkleri arayarak 1032'de Urallara kadar vardıkları fakat Yuğralar'ın hücumuna maruz kalarak çekildikleri bilinmektedir. 1187'de Peçoraboyunda ve Volok'un ötesinde vergi toplayan Novgorodlu memurlar yerli ahali tarafından öldürülmüşlerdir. 1193'te ise Novgorod başbuğlarından Yadrey uralların ötesine kadar ilerlemiş Yuğra arazisine girerek bir şehri zaptetmiş fakat fazla ilerleyememişti. Ruslar Yuğra halkının hücumuna maruz kalmışlar ve güç hal Uralların batısına dönebilmişlerdir. Altın Ordu'nun hâkimiyeti zamanında Novgorodluların Yuğra tarafına yayılışları duraklar gibi olmuştur. Rusların dayanak noktaları Suchona nehri üzerindeki "Velikiy Ustyug" şehri idi Buranın aynı zamanda mühim bir ticaret merkezi olduğu ve özellikle İdil Bulgarlar'ının şimaldeki Vesler ile yaptıkları ticaret önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır.(Kurat,1976-959,960).Novgorodluların Sibiryaya olan ilgileri iki temel nedene dayanmaktadır. Bunlardan ilki ticari ikincisi ise askeri ilişkilerdir. En önemli ticari malları demir mamulleri ve deri olarak kayıtlarda yer almaktadır. Özel bir ticaret şirketi olan Yugorşicina 14. Yüzyılda Sibiryaya ile ticaret yapmak için Novgorod'da kurulmuştur ancak asıl ilişki askeri seferler vasıtası ile bölgeyi yağmalamak ve vergi almak üzerine kurulmuştur. Novgorodlular'ın yaptığı bu akınlara karşı Yugro sakinleri kroniklerin kayıtlarına 1187 ve 1193 yıllarında başarı ile ülkelerini savunmuşlar ve akınları püskürtmüşlerdir. Novgorod prensliğinin 1478 yılında Moskova Knezliği tarafından ilhak edilmesi ile bu sefer merkezi Moskova'da bulunan prenslik Yugra topraklarında hak iddia etmeye başlamıştır.

Prens III. İvan 1483 yılında Sibiryaya keşif amaçlı Prens Feodor Kurbski kumandasında büyük bir ordu sevk etmiştir. Ordu, Kama nehri yoluyla devam ederek Ural'ı aşmış ve İrtiş, Tobol ve Tavda nehirleri yoluyla Ob nehrine ulaşmıştır. Bu sefer neticesinde Yuğor bölgesi şefleri Moskova Knezliğine bağlandıklarını kabul ettiler ve karşılık olarak kürk vergi ödemeyi kabul etmişlerdir. Ancak Ruslar geri dönünce kabileler verdiği sözlerden dönerek taahhütlerini yerine getirmişlerdir.1499-1500 yılında yine III. İvan Prens semion Kurbski kumandasında başka bir ordu göndermiştir. Bu ordu Novgorodlular'ın Yugor geçiti denilen yolu takip etmiştir. Ruslar bu yol vasıtası ile Ob'un düşük rakımlı topraklarına ulaşmış 40'dan fazla yerli

kabileden çok miktarda vergi alarak geri dönmüşlerdir. Ancak Rus hükümeti bu seferleri devam ettirmemiş ve önemli bir sonuç alamadan bitirmiştir.

16. yüzyılın ortalarına kadar Rus seferleri genellikle kuzey rotası takip edilerek yapılmıştır. Moskova ve Novgorod arasındaki Kuzey Divina ve Ural'daki güç mücadelesi ve burada yaşayan yerli Komi Ziryanlar ve Samodyenler'in 1456'da Moskova prensliğine boyun eğmesiyle bu mücadele bitmiştir. III. İvan döneminde Moskova devleti kuzey doğuda hakimiyeti tamamen sağlamış Ural ötesi değerli kürklerin geldiği bölge Komilerle komşuları olan Yuğralar arasındaki düşmanlık kullanılarak Rus Devletinin kontrolüne girmiştir. Ruslar bölgede askeri seferler yapmadan önce bölge kabileleri hakkında bilgiler toplamış rakip kabileleri kullanarak hâkimiyet kurmaya çalışmıştır. Nitekim 1465 yılında düzenledikleri ve başarılı oldukları ilk seferde Komilerden asker toplamışlar ve Yuğraları onların yardımı ile yenmişlerdir. Merkezi Ustyüg olan bu sefer neticesinde Yugrian şefleri Kalpik ve Teçik halkından topladığı derileri vergi olarak Ruslar'a vermeyi kabul etmiştir. Büyük bir Rus kuvveti 1483 ve 1499 yılında Ural ötesinde yaşayan hakları hakimiyet altına almak için gönderilmiş, bu sefer neticesinde Pelim kıyısı toprakları, Kuzey Sosva Ob ve İrtiş nehri toprakları üzerinde yaşayan Hanti Mansi ve Samoyedler taktik olarak Rusya'nın egemenliğini kabul ederek vergi vermeyi kabul etmişlerdir.

Sibir Hanlığı'nın merkezi (bugünkü Tobol şehri) ve Ob nehri arasındaki mesafe yaklaşık 750 mil kadardır ve dolayısıyla Sibir Hanlığı'nın tesiri özellikle yakın çevredeki Mansi-Hanti kabilelerinden Koda ve Obdor Hantilerinde kuvvetlice hissedilmiştir. Özellikle 15. Yüzyıl boyunca Ruslar'ın işgal ettiği ve kullandığı alan sadece Kuzey Sibir bölgesidir. Orta ve Güneyde yani İdil-Ural bölgesinde Kazan Hanlığı tarafından durdurulmuştur. Ancak özellikle 15. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede şartlar değişmeye başladı. Ruslar aynı zamanda kuzey yoluyla Sibiryaya doğru sızarken, güneydeki tuz ticaret merkezi Solikamsk yoluyla da Ural'a doğru ilerlemişlerdi. Komilerin yerleştiği Perm bölgesini 1472 yılında işgal etmişlerdi. M. 1552 yılında Kazan Hanlığı Korkunç İvan'a teslim olmak zorunda kalınca Sibir Hanlığı Ruslar'ın en önemli hedefi haline gelmiştir. Aynı

zamanda Kazan hanlığı'nın düşmesi Sibir Hanlığı geçiş yollarının da Ruslar'ın eline geçmesine sebep olmuştur. Nitekim daha güney enlem dairesi yani Aşağı Ural bölgesi Çusova vadisine geçişi uygun coğrafi şartlar sunmuştur. Sibir Hanlığı'nın ve Mansiler'in etki alanı Ural Dağlarının batısına kadar uzanmıştır. Bu nedenle Ruslar ile Sibir Hanlığı arasındaki ilk çarpışmalar Ural'ın batısındaki alanlarda meydana gelmiştir.(Topsakal,2011-3,5).

Sibirya'nın fethi IV. İvan'ın dış politikada bir başka başarısını teşkil etmiştir. İvan'ın buranın fethine yönelik çabaları 1550'li yıllarda başlamıştır. Bu konudaki ilk girişimlerini neler olduğu hakkında İvan'ın Grigori Straganov'a 20 yıl için verdiği berat (ayrıcalıklar) önemli ve ilginç bilgiler sunmaktadır.

Berat İvan'ın Sibirya'da yeni yerleşimleri sağlamak için bazı kişilere uzun süreler için imtiyazlar verdiğini ve Sibirya'yı hem tarımsal bir alan hemde muhtemel maden yatakları ile potansiyel ekonomik değeri olan bir koloni olarak düşündüğünü göstermektedir. Kazan Hanlığı'nın düşüşü Perm Rus yerleşimcilere ve madencilere açılmıştır. Özellikle özel yatırımcılar çok fazladır. Bu yeni Rus tacir ve köylü nüfus önce madenleri keşfetmişler ve çıkarmaya başlamışlar, çıkardıkları madenleri işleyerek ve bölgede yeni sosyal yaşam tarzı oluşturmuşlardır. Bu yeni istilacıları Rus devletinin fermanıya büyük sülaleler yönetmeye başlamış, bu şekilde önce Straganov ailesi oluştu ve bu aile uzun yıllar Divina bölgesinde ticaret yapmıştır.(Atlası,1911,46).

8.1 Straganovlar Ailesi

Yuğra'da ve Sibir'de Rus hâkimiyetinin yerleşmesinde Straganovlar adlı bir tüccar kolonizatör ailenin faaliyeti çok mühim rol oynamıştır. Straganov'lar ailesinin menşei tam olarak tespit edilemiyor olsa da atalarının birinin Altın Ordu mirzalarından Rus hizmetine giren ve Ortadoksluk'a geçen bir Tatar olması kuvvetle muhtemeldir.

Rivayete göre bu kişi Tatarlar'ın eline esir düşerek öldürülmüş nesli kendisinden sonra doğan çocuktan türemiştir. Rusluğu kabul eden mirzanın Spiridon adını taşıdığı da rivayet edilmektedir. Çocuğu ve torunları Novgorod'un şehrine yerleşmişlerdir.(Kurat,1976-959).Straganov teşkilatı Ruslaşmış olan bu Türk beyinin beşinci neslinden olan Feodor ile başlamış ve bunun oğulları ve torunları zamanında da devam etmiştir.(Arat,1997-1072).Bu aile büyük bir servet sahibi olmuştur. Novgorod'un Kuzey Rusya'daki kolonilerinde büyük bir ticaret faaliyeti göstermeye başlamıştır. 1445'te Moskova knezi Vasiliy Vasileviç Kazan Han'ı Uluğ Muhammed tarafından esir edildiğinde hana ödenecek kurtuluş parasının Straganovlar tarafından verilmiş olması Straganovlar'ın çok zengin olduklarını gösterdiği gibi bu ailenin Moskova Knez ailesi ile sıkı münasebetini de açığa vurmaktadır.

III. İvan zamanında Novgorod şehrinin Moskova eline geçmesi üzerine ailenin mümessili olan Feodor Straganov temelli olarak Ustyüg şehrine yerleşmiştir. Feodor'un torunu Grigoriy Anikoviç Straganov, 1558 'de IV. İvan'a müracaat ederek kama Nehri boyundaki "SoliKamsk" tan Çusovaya nehrine kadar olan geniş sahanın kendisine bırakılmasını rica etti. Burada o devrin en önemli ticaret maddelerinden biri olan tuz madeni bol miktarda mevcuttur. Straganovlar hem tuz ocaklarını işletecekler hem de kürk ticareti yapacaklardı. Yerli kavimlerin özellikle güneyden Nogaylar'ın hücumundan korunmak için müstahkem şehirlerin binasına ve toplar ile topçuların bulundurulmasına izin istemişlerdir. Çar IV. İvan Straganovlar'ın bu ricasını kabul etti. Anika Straganov'un II. Oğlu Yakov Çusova nehri boyunu ve bu ırmağın mansabından Kama nehrini takiben her iki sahtiden 20 km.lik bir saha isteyerek Çara müracaat etmiştir. Moskova Çarı ona da bu yerleri verdi(1568'ler de) ve şehirler yapmak topçular bulundurmak izni de çıktı. Bu suretle Straganovlar ailesinden iki kişi Kama nehri'nin boş kısmı ve Çusovya nehri boyunu Ural dağlarına kadar elde etmiş olmaktadırlar. İnşaa ettikleri müstahkem noktalar Rus hâkimiyeti için birer dayanak yeri olmuştur. (Kurat,1976-960).

IV. İvan'dan alınan bu topraklar Straganovlar tarafından işlenmiş, çiftlik evleri yapmış ancak vergi vermemişlerdir. Yeni istilacılar bölgedeki zengin ve gülbüz ormanın ağaçlarını kesip yerleşime açarken bölge yerlileri olan Komileri köle olarak kullanmışlar ve tarım ve madencilikte zorla çalıştırmışlardır. Devletin Rus nüfusunu arttırmak için yerleşimi istediği öncü kuvvetler gibi Straganovlar'a imtiyazlar verilmiştir. Rus Devleti'nin verdiği vergi dâhil bu imtiyazların karşılığı olarak Rus Devleti'ni Nogay ve diğer orduların saldırılarına karşı koruma görevini üstlenmişlerdir. Bu amaçla Straganovlar ateşli silahlara sahip sınır karakolları görevini yapabilecek askeri kasabalar inşa etmişlerdir. Çar'ın verdiği fermanla Kama bölgesinin valiliği de Straganovlar'a verilince Ural dağları sınır boylarındaki etki alanları Ural ötesine taşmış, Sibiryaya doğru genişlemiştir. Silva ve Çusova nehirleri üzerindeki Straganov bölgesi Mansi bölgesini de içine almaktaydı ve yerli halk Rus akınları neticesinde yapılan yeni kasabalara rıza göstermemişti. Ayrıca Sibiryaya Tatarlar'ı bu bölgenin kendilerine ait olduklarını iddia etmişler, Ruslar'ın her hareketini takip etmiştir.

Kazan Hanlığı tarafından 1555 yılında yenilgiye uğratılan Sibir Hanı Yadigar Han ani bir karar ile Moskova'ya bir elçi göndermiş ve bağıllığını bildirmiştir. Ayrıca her yıl bin samur kürkü vergi vermeyi taahhüt etmişti. Daha sonra Sibir Hanı olan Küçüm Han Rusya ile bütün münasebetlerini keserek vergi vermeyi reddetmiştir. Onun emri ile Sibir'de buluna Rus elçisi T. Çubukov 1573 yılında öldürülmüştür. Aynı yıl hanın yeğeni emrindeki Sibir ordusu Kama bölgesine sefere çıkmıştır. Rusya ile Sibir Hanlığı arasındaki anlaşmazlıklar savaşları kaçınılmaz kılmıştır. 1572 yılında Sibir Hanı Küçüm Han Ruslar'ı tarihi hanlık topraklarından çıkarmak için karar vermiştir. Ancak şüpheleri çekmemek için önce Moskova'ya elçi göndererek çara saygılarını sunmuş Hanti Mansi Başkurt ve Marilerden müteşekkil ordusunu Çusova bölgesindeki Straganovlar üzerine sefere çıkarmış ve Rus yerleşim yerlerini harap ettirmiştir. Küçüm Hanın bu geri püskürtme hareketi 1581 yılına kadar bölgeyi kasıp kavurmuş, Tatar Türkleri ve yerli halk Ruslara karşı direnmenin mümkün olacağını inanmıştır. Sadece Çusova değil aynı zamanda Mansi Prensi Begbeli Çerdin ve Solikamsk'ı yağmalamış bir diğer Mansi Prensi Kihek de Perm köylerini yakmıştır. Rus Çarı IV. İvan Straganovlar'a Sibiryayı

istila görevini verince Straganovlar sınır karakollarında görevli olan Kazaklardan (Kossaklar) faydalanmayı düşünmüşlerdir.(Topsakal,2011-6,7).

1573'te Sibir Hanı Küçüm Han'ın biraderi Muhammed Kul'un kama boyuna kadar bir akın yapması üzerine Straganovlar Moskova'ya yaptıkları müracaat neticesinde çar onlara Tahçı ve Tagıl ırmakları boyunda müstahkem şehirler inşasına ve Vogul, Ostyak, Somoyed ve Yuğralar'dan başka ücretli hizmetler kullandığı Kazaklardan kıtalar kurarak Sibir Hanlığı'na karşı harbe başlamaları bildirildi. Sibir'in Rus hâkimiyetine girmesine bu aile ön ayak olmuştur. Sibir'e karşı büyük ölçüde ilk seferi bunlar düzenlemiştir.

8.2 Yermak'ın Sibir Seferi ve Küçüm Han ile Mücadelenin Başlaması (1579-1584)

XV. yüzyıldan itibaren Rusya'nın güneyinde Kazak adı ile bir topluluk türemiştir. Bunlar Rus boyarlarının ve knezlerinin zulmünden kaçan aşağı tabaka, bilhassa köylü zümrelerinden teşekkül etmektedir. Özellikle Don nehri ve Özü ırmağı boylarındaki muhtelif semtleri yurt edinen bu kaçaklar kanun hâkimiyet tanımayan kimse manasına gelen ve aslen Türkçe bir söz olan Kazak adını almışlardır. Rus Kazaklarından önce güney Rusya'da Kazak adıyla Türk zümrelerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Rus Kazakları işte bu Türk Kazaklarının yaşayış tarzlarını ve teşkilatlarını taklit etmişlerdir. Geçim vasıtaları Don ve Dnepr boyunca yaptıkları balıkçılık, mahdut miktarda ziraat olmakla beraber en mühim faaliyetleri çapulculuk olduğu bilinmektedir. Lehistan, Litvanya arazisinden başka Don ve Dnepr boyunca inerek Karadeniz'e kadar çıkmışlar ve hatta Anadolu sahillerinde çapulculuk yaptıkları olmuştur.

Moskova'dan Azak ve Kefe şehirlerine gidip gelen Rus tüccarları da bu Kazakların hücumuna maruz kalmıştır. Kazaklar, kendi aralarında seçtikleri ölçüde bir tenkil hareketine girişmişlerdir. Don boyundaki Kazaklar'ın birçoğu yakalandı ve öldürülmüştür. Bir kısmı da İdil yakınına kaçtılar ve buradan yukarıya kaçaran Yermak Timofeyeviç idi. Ancak, Türkçe bir kökten geldiği tahmin edilen "Yermak" adının sonradan uydurulduğu anlaşılmaktadır. İşte bu

Kazak atamanı Yermak 1577 yılının son baharında maiyetinde birkaç bin kişiyle Straganovlar'ın hakim oldukları sahaya gelmişlerdi.(Kurat,1976). Rus Çar'ı IV. İvan Straganovlar'a Sibiryayı istila görevi verince Straganovlar sınır karakollarında görevli oluşan Kazaklardan faydalanmayı düşünmüşlerdir. Yermak bozkırda eşkıyalık yaparak ün kazanmıştı. Straganovlar Sibiryanın istilası için bu gruptan faydalanmayı düşünmüş ve Çardan izin alarak teklif götürmüştür. Çardan izin almak zorundalmış. Çünkü Straganovlar'ın Çar İvan'dan aldıkları berata göre hırsız ve kaçak olan kimseleri kabul etmeleri yasakmış ve o halde bile Yermak'ı yanlarında alıkoymuşlardır.(Kurat,1976-960).

Bir kroniğe göre Kazakların Sibiryaya göçünün nedeni; Çarın Don ve Volga bölgesindeki Kazaklara baskısı idi. Kazakların bazıları zindana atılmış bazıları da öldürülmüştü. Bu nedenle Çarın baskısından kurtulmak isteyen Yermak liderliğindeki 540 Kazak Sibiryaya göç etmiştir.

Diğer bir kroniğe göre ise; Kazakları Straganovlar çağırmıştır. Onlara silah, top, barut yiyecek ve kendi adamlarından 300 tanesini bazı Almanlar'ı ve Litvanyalılar'ı vermiş ve böylece onlarda Sibiryaya gitmiştir. İkinci kronikte verilen bilgiler Straganov tarafından da teyit edilmektedir. Hatta Straganov, Kazakların Sibiryaya geldikten sonra Tura ve Tavda nehirleri ağzı ve boyunda yaşayan birçok Tatar esir aldığını ve bunları duyan Tatar hanı Küçüm Han Kazaklara savaş açtığını ve bu savaşı Ruslar'ın kazandığını yazarmıştır. Kazaklar, Uralların arkasında kolayca yağma yapmak imkânını öğrenince Sibir arazisine gitmeye hazırlanmışlardır. Straganovlar'da Yermak'ı buna teşvik ederek ondan kurtulmak istemiştir. Kazaklar lazım gelen silah ve malzemeyi de vermişlerdir. Yermak'ın adamları Straganovlar tarafından inşa edilen müstahkem mevkiilerden hareketle 1578-1579 ve 1580 yıllarında Uralları aşarak Sibir'e ulaşan nehirleri takiben Batı Sibiry sahasına çıkmışlar ve buraları yağma etmeye başlamışlardır.

1578 yılında Orta Volga bölgesinin huzurunu kaçıran Kazak çetesinin atamanı Yermak Çar İvan Vasileviç tarafından fesatçıların imhası için gönderilen ordudan kaçarak 5-6000 adamlık çetesi ile kuzeye gitmiş ve

Perm'e girmiştir. Kama ve Çusova civarında büyük arazi sahibi olan Straganov bu vahşi grubun gelişi karşısında korkuya düşmüştür. O şiddet hareketlerinden korkarak çağrılmamış bu misafirlerden bir an evvel kurtulmak isteyerek Yermak'ın dikkatini uzak doğuya çekmiştir. Orada İrtiş boyunda kurulmuş olan Sibir Tatar Devleti Perm için can sıkıcı bir komşu olmaktaydı. Bir taraftan memleketin anlatılan zenginliğine kapılan diğer taraftan vahşi arkadaşlarına bol bir faaliyet sahası bulmak isteyen Yermak, Ural'ın ötesine yağma hareketine girişmeye karar vermiştir. 1579 yılında 5.000 Kazaktan ibaret bir ordunun başında harekete geçmiştir. Erzak noksanlığı ve başka uygunsuz vaziyetler yüzünden o kışı Perm'de geçirmek zorunda kalmıştır. Ancak ertesi yıl eski ordusunun yarısından az mevcudu ile (1636) savaş hareketine girişebilmiştir.(Radloff,1994-135).

Yermak 1580 yılının Ağustosunda Tura ırmağı üzerindeki Çimki(Tümen) şehrini zapt etmiştir. Yermak bu defa kışı geçirmek için Ural sahasına dönmemiştir. Tura boyunda kalmıştır. Bu saha Küçüm Han'a tabii idi. Küçüm Han Yermak'a karşı savaşmaya karar vermiş ve kuvvetleri toplamaya başlamıştır.

Yermak ve Kazakları, Küçüm han'ın arazisini ele geçirmek maksadı ile 1581 yılının yazında kati harekete geçmişlerdir. Küçüm Han Tavda civarındaki Baba Hasan adlı bir köy yakınında Kazakları durdurmak için büyük bir kuvvet göndermiştir. Çarpışmalar 5 gün sürmüştür. Kazakların sayısı 2.000 kişi bile olmadığı halde ateşli silahlar sayesinde üstün gelmişlerdir. 21-26 Temmuz günlerinde cereyan eden bu Baba Hasan muharebeleri Sibir'in mukadderatını tayin etmiştir. (Kurat,1976-960).1581 yılının Eylül ayında Yermak'ın ordusu 540 kişi sefere çıkmış, Ural dağlarını aşarak adını Tagil ve Tara ırmaklarından alan Çimga Tura'ya ulaşmıştır ve burada bölgenin mirzası olan Yepença'nın ordusunu bozguna uğratmıştır. Daha sonra Ataman İvan Koltso 300 adamı ile Yermak'ın ordusuna katılmıştır ve ordu aşağıya doğru hareket ederek Tura, Tobol,İrtiş nehirleri yoluyla Sibir Hanlığın başkentine doğru ilerlemişlerdir. Yol boyunca istilacı Rus güçleri Mansi ve Hanti köylerini yıkmışlar ve Tatarlar'a karşı başarılı savaşlar yapmışlardır.(Topsakal,2011,7).

Küçüm Han'ın savaşta kullandığı iki topu varmış. Fakat topçuları bunları kullanmasını bilmediklerinden bunlardan fayda sağlayamamıştır. Sibir Hanının yenilmesi üzerine hana tabii olan ve birlikte Kazaklara karşı savaşan Ostyaklar ve Vogullar Küçüm Han'dan ayrılmışlar ve kendi yurtlarına gitmişlerdir. Bu durum sonucunda Küçüm Han'ın kuvveti büsbütün azaldı. Vaziyetin çok ince bir safhaya girdiğini gören Küçüm 1581 yılının 25-26 Ekim gecesi payitahtı olan İsker şehrinde gizlice kaçmıştır. Ertesi gün burası Kazaklar tarafından işgal edilmiştir. İsker şehri İrtiş nehrinin yüksek bir yamacı üstünde yapılmış, müdafaası gayet kolay bir mevki idi. Fakat Küçüm Han'ın askerleri Kazakların tüfekleri karşısında korkuya kapıldıklarından payitahtı müdafa edememişlerdir.(Kurat,1976-961).

Sibir Tatarlarının Hanı Küçüm Han Ruslar'a karşı mağlup olması Sibiry Türklerini derinden etkilemiştir. Ostyak (Mansi) ve Vogul (Hanti) beyleri ve birçok Tatar kabilesi mirzaları zengin hediyeler vererek Yermak'ı kutlamış, Rus hâkimiyetini kabul etmiştir. (Topsakal,2011,8).

İsker'in alınması ile pek doğal olarak Yermak'ın savaşı henüz bitmemiştir. Kazaklar, Rusya'dan kendileri için gönderilmiş olan yardımcı kuvvetler gelmeden önce hâkimiyeti ellerinde tutamamışlardır, bu ordu geldikten sonra bile memleketin zaptı çok ağır ilerlemekteydi. Savaşın şekli ve Ruslar'ın ilerleyişi tarzı hakkında bir fikir verebilmek için, olayları Fischer'in tarihine göre kronolojik bir şekilde sıralamanın Radloff eserinde en iyi bir yol olduğunu dile getirmiştir;

"1580 'de Yermak gemi ile Tura üzerinde akıntı istikametinde hareket ediyor. Tatar hükümdarı ona sahilden birkaç defa şiddetle hücum ediyor. Fakat Kazaklar sahip oldukları ateşli silahların yardımı ile Tatar gruplarını her defasında sahilden uzaklaştırıyorlardı. Hükümdar ikametgâhı basılarak tamamıyla yağma ediliyor. Yermak burada Küçüm namına vergi toplayan bir memuru yakalıyor ve ona karşı iyi muamele ederek bir haberle Küçüm'e yolluyor. 1581 Tura mansabı civarında birkaç gün süren çok şiddetli bir savaş ona karşı toplanmış olan Tatar hükümdarının ordusu yenilerek zengin ganimet ele geçiriyor. Savaştan sonra yermak ancak 1060 adamı kalıyor. Yermak gemiyle Tobol üzerinden yoluna devam etmektedir. Küçüm Han Tobol bugün Karaviniy Yar denilen yerini zincirle kapatmış Küçüm Han orada

bulunan ordusuyla birkaç gün süren şiddetli savaş cereyan etmiştir. Burada Yermak hile ile kazanmıştır. Küçüm Han'ın yeniden tertiplelediği bir ordu Tavdı mansabının 30 verst güneyinde Mehmet Kul komutasında Ruslar'a saldırmışlardır. Çetin bir savaş neticesinde Tatarlar geri atılmıştır. Kazaklar sağ sahiline çıkararak zenginliği ile meşhur Tatar hükümdarı Karaca'nın ikametgâhını yağma ederek zengin ganimet ele geçirmiştir. Eylülde İrtiş mansabına varılıyor ve aynı yerden iki verst mesafede bulunan Mirza Atik tahkimli mevki bir hücumla alınmıştır. Yalnız 500 adamı kalan Yermak nehrin daha yukarılarında kışlamak istiyorsa da Küçüm Han'ın hücumuna uğrayarak neticesiz bir savaştan sonra Atik'in istihkâmına dönmek mecburiyetinde kalmıştır. Küçüm Han'ın yukarıdan ve kardeşi Muhammed Kul'un aşağıdan hücumu ve şiddetli savaş neticesinde Küçüm Han tamamıyla yenilmiştir.(23 Ekim) Kazaklarda 104 kişi ölmüştür. İsker kazaklar tarafından işgal ediliyor. Ostyak ve Vogullar Ruslar' teslim olarak sadakat için yemin ediyorlar. Şimdi Yermak birden bire hükümdar olduğunu görüyor ve Tatarlar tarafından rahatsız edildiği için devleti yalnız başına elinde tutamayacağını anlamıştır. Bundan dolayı Moskova'ya elçi göndererek zapt ettiği yerleri Çarın ayaklarına sunmuştur.“ (Radloff,1994-139,141).

Yermak Küçüm Han'dan iktidarı aldığına dair rapor ile birlikte hediyelerini Moskova'ya Ataman İvan Koltso ile göndermiştir.(Topsakal,2011) Yermak ele geçirdiği yerlerde uzun bir süre tutunamayacağını düşünerek bu geniş ülkenin idaresini İvan'a vermeyi düşünmüştür. Bu maksadla Kazak başbuğlarından Koltso'yu yanına 50 kişi katarak 1581 sonunda Moskova'ya gitmek üzere yola çıkarmıştır. Yermak Sibir ülkesinin idaresi için bir valinin tayini ve askeri yardım gönderilmesini de rica etmiştir. Moskova'da Yermak'ın beratını alıp Kazakların Sibirdaki muvaffakiyetlerini öğrenince ve gönderdiği birçok kıymetli kürkleri alınca çok sevinmiştir. Yermak'ın ve arkadaşlarının önceleri işledikleri suçlarının afedildiğini bildirmiştir. Sibir'in zaptı münasebetle Moskova kiliselerinin bütün çanları çalındı. Rusya'ya yeni bir padişahlığın katılmış olduğu ilan edilerek şenlik yapılmıştır. Yermakla ve Kazaklarına kıymetli hediyeler götürmek üzere Koltso Sibir'e gönderilmiştir. (Kurat,1976-962).

Korkunç İvan Yermak'ın raporunu okuyunca emir vererek 300 kişilik paralı bir ordu hazırlatmış komutan olarak askeri vali Semyon Bolhovskiy ve

İvan Glukhov komutasında bu orduyu Sibiryayı istilayla görevlendirmiştir. (Topsakal,2011-8).

Bolhovskiy ve Gluhov ile birlikte 1583 yılı kasım ayında 500 kadar Rus askeri İsker şehrine gelmişlerdir. Bununla Sibir'de Rus hâkimiyeti kurulmuştur. Fakat mücadele bitmemiştir. İsker şehrindeki Kazaklar ve Rus askerlerini beslemek için yiyecek kalmadığından ve bunları etraftaki ahalden almakta mümkün olmadığından Ruslar arasında mütkeş kıtlık ve hastalık baş göstermiştir. Bu yüzden İsker şehrindeki Rus ve Kazaklardan birçoğu ve ilk Rus valisi Bolhovskiy de hastalanarak ölmüştür.(Kurat,1976-962)Bu yeniliden sonra 1584 sonbaharında Küçüm Rus ordusuna karşı taktik değiştiriyorartık geniş alanlarda ordularla saha savaşı yapmaktan vazgeçmiş, gerilla taktiği vur kaç kullanmaya başlamıştır. Yasak vergisi toplayan küçük askeri birliklere saldırmaya başlamıştır. Tatarlar bu defa başarılı olmuşlar birçok rus birliğini yok etmişlerdir. (Topsakal,2011-8).

Küçüm Han başlıca kuvvetleri yanında bulunduğu halde göç etmiş ve düşmanlarını gözetlemiştir. Tam bu sırada yermak tükenmiş olan erzağını tamamlamak üzere 300 adamı ile İrtiş'in yukarı taraflarına sefere çıkmışlardır. Arada bazı mahalleri ele geçirmiş ise de Küçüm Han kuvvetleri tarafından tahkim edilmiş olan Kullar mevkiğini 5 gün süren hücumu rağmen almaya muvaffak olamamıştır. Yermak erzak bulmak için Buhara'dan gelmekte olan ticaret kervanına saldırmış fakat umduğunu bulamamıştır yorgun arkadaşları ile istirahat için nehrin bir adasına çıkmış idi. Onları takip eden Küçüm Han kuvvetleri nehri geçerek hepsini kılıçtan geçirmiştir.(Arat,1997-1073).

1585 yılının yazında Küçüm Yermak'ı da pusuya düşürerek öldürmüştür.(Atlası,1911). Bu olay tam tarih olarak 5-6 Ağustos 1585 yılında cereyan etmiştir (Kurat,1976-962).

Radloff'un belirttiğine göre Yermak'ın ölümü üzerine Rus tarihçileride aynı görüştedir. Yermak ve askerleri gece yarısı basılmış ve hemen hemen kurtulan olmamıştır. Böylece onun nasıl öldüğü kimse görmemiştir. Onun Türk elinden öldüğünü gururlarına yediremeyen Rus tarihçileri çıkar yol

bularak; Yermak'ın yüzerek kurtulmak istediğini fakat üzerindende Çar tarafından hediye edilen ağır kürk bulunduğundan takatten düşerek suda boğulmuştur. Şeklinde ifade etmişlerdir. Hiçbir ilmi esasa dayanmayan bu konu üzerinde uzun uzadıya duran *Sibir Tarihi* müellifi Kazan tarihçisi Hadi Atlası; "Hakikat şudur ki, Yermak Küçüm Han tarafından bir düşmanın nasıl öldürülmesi icap ediyorsa o şekilde öldürülmüştür" demiştir. Diyerek açık ve kesini cevabı vermiştir.(Radloff,1994-141).Rus milliyetçileri kendilerine Sibiryaya kapısını açan Yermak'ı en büyük karamanlarından biri olarak kabul etmişlerdir. Döneminde yazılan methiyelerde şöyle tarif ediliyordu;

" hadi onu anımsayalım kardeşim, çok değerli kahraman asker, ulaşılmaz, akıllı ve mükemmel savaşçı Yermak Timofoyev, Volga'nın Kossak atamanı, çok maharetli, kahraman ve öngörülü savaşçı, hadi ona hayranlık ve övgü düzelim ve onaTanrımızın ona bahşettiği şeyler için gıpta edelim."

Dahada önemlisi Yermak'la ilgili hikâyelerin birçok varyantı vardır. Mesela; Yermak olarak görünen St. Dimitri tasviri Omsk'daki katedralde korunmuştur. Onun için dikilen diğer anıt 1839 Tobol'da dikilmiştir. Romantik şair Rileyev onun için halk ezgisi yapmıştır. Rus milliyetçilerine göre yermak kahraman bir komutandır, cesur yürekli, savaşın sanatını yapan kişidir. Onun seferleri özel övgüye layıktır. Çünkü onun savaşları bir devleti değil toplumun değerlerini ifade etmektedir. Dahası Yermak liderliğinde don ve Volga Kazakları, Hantiler, Mansileri, Başkurtları ve Batı Sibiryaya Tatarlarını özgürlüğüne kavuşturmuştur. Sibiryaya tarihçisi Forsyth bu kanaati şu karşı görüşle reddetmektedir;

" Komünist tarihçilerin 1917 öncesine bakışları Yermak'ın seferlerine ve bütün Sibiryaya'nın istilasını alelade görmeleri ve basit bir halk iradesine bağlanmaları doğru bir bakış olamaz. IV.İvan Straganovlar'ın önerisiyle Kazaklara silah dağıtmış bu amaçla ateşli silah kullanma izni vermiştir. Çar Kazakların bölgeyi istila edişinden memnuniyet duydu, onları parayla gönüllerini almıştır. Straganovları da ticarete imtiyazlı kıldı. IV. İvan oğlu Feodor Yermak'a yardımcı kuvvetler olarak profesyonel ordu göndermiştir ve bu tutum Ruslar açısından politika değişikliği idi. Çünkü 1584' e kadar olan bölgede vali konumunda olan tacir Straganovların kontrolündeki Kazak askerleri gönüllü olarak bu işi yapıyordu. Artık devlet te bizzat askerlerini istila için

Yermak'a yardımcı kuvvet olarak sevk etmiştir. Bu olay sadece olayın başlangıcından üç yıl geçince gerçekleşir ki, devletin istilada ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.”

Komünist tarihçilerin Sibiryâ'nın istilasındaki Kazakların rolünü abartmaları aslında hiç inandırıcı değildir. Yermak'ın başıbozuk askerleri, en başta sorumsuz ve hoşgörüsüzdü. Çağdaşlarının anlattığı gibi; çok büyük zulmün yanında yağma, seyahat edenleri soyma ve hukuksuzluk onların en iyi yaptığı işlerdir. 16. ve 17. Yüzyılda başıboş ve hiçbir uluslar arası savaş kuralı tanımadan yapılan Sibiryâ istilası Sovyet döneminde takdir toplarken hangi ölçülerin alındığı pek aşikâr değildir. Ancak sınır bölgeleri ve yeni istila edilen koloniler çok büyük kıyım, işkence ve insanlık dışı muameleye tabii tutulduğu çok açıktır. Bu doğrultuda Kazakların Sibiryâ'yı barbarlıkla istila ettikleri söylenebilir. Ayrıca Kazak kelimesi sadece Kazakları ifade etmez aynı zamanda Kazaklara yardım eden paralı askerler de aynı sözcük içinde ifade edilmiştir.

Ruslar, Sibiryâ topraklarında istila ettikleri yerlere kaleler inşa edip Kazakların bu uç garnizonlara yerleştirmiş devlet profesyonel askerlerini de bu kuvvetlere destek amaçlı gönderilmiştir. (Topsakal,2011-10,11).Yermak'ın öldürülmesi İskerdeki Kazaklar'ın ve Ruslar'ın durumunu tamamıyla fenalaştırdı. Küçüm han yeniden İsker'de hakimiyet kurmaya çalışmıştır.

9. SİBİR HANLIĞININ RUSLAR TARAFINDAN İKİNCİ KEZ İŞGALİ (1587)

Yermak'ın öldürülmesi İsker'deki kazaklar'ın ve Ruslar'ın durumunu tamamıyla değiştirdi. Bu sıralarda İsker'deki Rus valisi Gluhov'un yanında ancak 150 kadar asker kalmıştı. Bu kadarcık bir kuvvetle Sibirden tutunmak imkansızdı. Bu vaziyet karşısında Ruslar Sibir'den kaçmaya mecbur kalmışlardır. Nitekim Gluhov Kazakları ve Rus askerlerini alarak 15 Ağustos 1584 tarihinde İsker'den çıktı. Rusya'ya dönmek üzere hareket etmiştir. İsker şehri az sonra Bekbulat oğlu Seyyid Ak tarafından işgal edilmiştir.

Tam bu sıralarda Moskova'dan Sibir'e gitmek için vaktiyle Hıristiyanlığa geçmiş olan Tatar mirzalarından Mansurov adlı birini komutasında 100 Rus askeri ve birkaç top yola çıkarılmıştır. Mansurov Obi nehrine ulaştığında Ostyaklarca tapılan ve büyük bir mukaddesattan sayılan putları top ateşine tuttu ve yıkmıştır. Bunun üzerine Ostyaklar büsbütün korkuya kapılmışlar ve Rus hâkimiyetini tanımışlardır. Bu defa Sibir ülkesi Kuzey taraftan Rusların eline geçmeye başlamıştır. Gluhov Moskova'ya dönüp Sibirdeki durum hakkında izahat verince Mansurov'un 100 kişilik bir kuvvetle pek fazla bir şey yapamayacağını anlamıştır. Bu defa Sibir'e 300 kişilik bir kuvvet ve toplar gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bunlar 1586 kış başında yola çıktılar Sibir'in kati olarak ele geçirilmesi ve Rus hâkimiyetinin teşebbüsü için yeni bir plan tatbik edilecektir. Evvela mühim istinat noktaları tahkimli mevkiiler yapılmıştır.(Kurat,1976-961,962).

1586'da yola çıkan Rus kuvvetleri Çimki şehri yanında bir müddet kalmış ve burada Tümen ırmağının Tura'ya döküldüğü yerde Rusların ilk şehri olan Tümen'i kurmuşlar ve bu kuvvetli merkezden hareketle kısa bir zaman içinde Tura, Pişma, İsit, Tavda ve Tobol nehirleri boyundaki halkı hakimiyetleri altına almışlardır.

1587'de Moskova'dan tekrar 500 kişilik bir kuvvet gelmiştir. İsker'in birkaç km. aşağısında Tobol ırmağının Obi ile birleştiği yerde Tobol şehri

kurulmuş ve 1590'da burası civarın idare merkezi haline gelmiştir. Bunu Tavda Irmağının bir kolu olan Luzova sahilinde kurulan İskele şehri takip etti.(Arat,1997-1073).

1587 Tombolsk şehrinin kurulması İsker'de bulunan Saydak, Karaça ile Kırgız sultanından yardım gördüğü halde Tobolsk'in kurulmasına engel olumaya cesaret edememişlerdir. 1588 Tobolsk komutanı Çulkof saydak, Karaça ve Sultanı bir mülakat bahanesiyle 100 adamla birlikte Tobolsk'a davet ediyor fakat kendilerini birden bire yakalayarak refakatindeki 100 adamı öldürmüştür. Bunun üzerine Tatarlar İsker'i terk ederek güneye çekiliyorlardır. Esir hükümdar Moskova'ya gönderilmiştir. 1590 küçük Losya Kalesi aynı adı taşıyan nehri üzerinde kurulmuş fakat hemen sonra terk edilmiştir. Küçüm Kuzeye doğru bir hücumda bulunmuş ve yağma ederek Tobolsk 'a kadar sokulmuşlardır.

9.1 Küçüm Han'ın Son Savaşları ve Ölümü

Küçüm bütün bu muvaffakiyetsizliklere bakmazsızın Ruslar'a karşı savaşa devam etmiştir. Onun bir aralık (1590'da) hatta Tobolsk şehrine kadar ilerlediği bilinmektedir. Moskova'dan Sibir boyuna yeni kıtalar gönderildiğinden, Ruslar gün geçtikçe kuvvetleniyorlardır. Yeni şehirler ve kaleler inşa etmişlerdir. Moskovalı Rus askerlerinden başka Tobolsk şehrine esir alınan Polonyalı ve Litvanyalıların ve Dnepr boyundan Kazaklarında getirildiği ve yerleştirildiği bilinmektedir. Bu faaliyete uygun olarak İrtiş nehrinin batı kıyısında Tura nehrine yakın ve Tara adının taşıyan üçüncü bir şehir daha kurulmuştur.(Kurat,1976-963).

Küçüm Han 1590'da şansını bir kez daha denemek istemiş ve Tobol şehrine kadar ilerlemiş fakat şehre hücum edememiş ve ancak etraftaki köyleri yağma etmekle yetinmiştir. Küçüm Han sadece Ruslara hücum etmiyor aynı zamanda Rus hakimiyetini tanıyan Türk köylerine de hücum ediyor ve bunlardan kendi tarafını tutmayanları cezalandırmıştır. (Arat,1997-1073).

Küçüm Han'a tabi Tatar uruğları Ruslar tarafından 1584-1595 yıllarında baskına uğradılar. Fakat Küçüm Han hiçbir aşamasında ele geçirilememiştir. (Kurat,1976-963).Küçüm Han 1591 tarihinde İşim nehri boyunda Çil-Köl isimli küçük bir göl yanında ona saldırmışlardır. Küçüm Han'ın birçok adamı öldürüldü veya esir edilmiştir. Esirler arasında iki zevcesi ve Ebul hayr isimindeki oğlu da bulunmaktadır. Küçüm kendisi kaçıp kurtulmuştur. Tobol, Tavda, Konda ve Obi nehirleri boyunda oturan halk artık Rus hakimiyetini tanımıştır.

Ruslar Küçüm Han'ın esir edilen aile efradını Moskova'ya götürmüştür. Moskova'ya götürülen esirler arasında; Küçüm'ün kardeşi; Altun oğlu Kanay ve iki torunu da bulunuyordu. Bunlardan küçük oğlu Ali'nin oğlu olan Arslan veya alp arslan sonradan Moskova tarafından Kasım Hanlığına getirilmiştir. Küçüm bu defa da oğlu Ali ile birlikte kaçıp kurtulmuştur. Kendisine itaat etmesi için gönderilen elçiye hayatta bulunduğu müddetçe kendi ihtiyarı ile esarete katlanmayacağını söylemiştir. (Arat,1997-1073).

Çar Feodor İvanoviç Küçüm Han'ın Moskova'ya gelerek Çarın hizmetine girip rahat etmesini teklif etmiştir. Fakat ihtiyar Han böyle bir zillete katlanmak istememiştir. Moskova'da rahat etmektense kendi ilinde kalmayı tercih etmiştir. Ebul Gazi Bahadır Han'ın verdiği malumata göre; ' Küçüm Han, Buhara'ya gelmiş Mangıtlar arasında kalmış gözleri kör olmuş ve Hicri 1003 tarihinde (M. 1595) ölmüştür. Fakat bu tarihin yanlış olduğu tahmin ediliyor. Çünkü 1598'de Küçüm Han'ın Ruslar ile savaştığı Rus kaynaklarınca tespit edilmiştir. 1598 Ağustosundan sonra bu kahraman Türk Hanı hakkında kaynaklarda malumat verilmemiştir. Zaten müthiş darbe ile Küçüm Han'ın siyasi ve askeri faaliyeti sona erdirilmiştir. Küçüm Han aile efradını, hanlığını ve varını yoğunu Ruslar'a kaptırmıştır. Bundan sonra onun Sibir'in cenup sahasına çekildiği anlaşılmaktadır.(Kurat,1976-963).

Mercani eserinde onun Başkırtlar arasına giderek orada vefat ettiğini kaydetmiş ise de bu pek doğru olmasa gerekir, çünkü Küçüm'ün Ruslar'ın elinde bulunan bir yere iltica etmesini tasavvur etmek güçtür. Daha doğrusu olması muhtemel bulunan Ebul Gazi'deki bir kayda göre; O mağlubiyetten

sonra mangıtlar arasına çekilmiş ve orada Allah'ın rahmetine kavuşmuştur. Oğlu Ali'nin 1601'de Han ilan edilmiş olduğuna bakılırsa kendisi bu yılda vefat etmiş olmalıdır. Küçüm oğulları bundan sonrada dar ölçüde mücadeleye devam etmişlerdir. Nogay ve Kalmuklar'dan yardım gören Ali 1606'da Tara'ya kadar ilerlemiş ve Rus tazyiki altında patlak veren isyan zamanında Tümen'e kadar gelmiştir. Küçüm oğullarından İsim Moskova'dan kaçmaya muvaffak olmuş ve kardeşi Ali'den sonra hareketin idaresini eline almıştır. 1628 'de meydana gelen Baraba ve Tara isyanları ile 1634'te Kalmuklar'ın Ruslar'a karşı ayaklanmasında Küçüm oğulları da faal rol oynamıştır. 1665' te bu son kuvvetler de mağlup edilmiş ve 1670'ten sonra artık bu hareket durmuştur.(Arat,1997-1074).

9.2 Sibir'in Tamamen Ruslar'ın Eline Geçişi (1601-1683)

1587'de Tobolsk şehrinin kurulması ile Batı Sibir'de askerlerden başka şehir halkı ve bilhassa kıymetli kürkler toplamak için gelen tüccarlar çoğalmıştır. Diğer yandan Yermak'ın işini devam ettirmek isteyen Kazak çeteleri de yok değildir. Rus nüfusu Obi nehri boyuna da yayılmıştır. Buralarda yaşayan Ostyaklar Ruslar'ın ilerleyişini durduracak kuvvete ve teşkilata sahip değildir. 1593'de Obi'nin aşağı kısmında Berezov ve onun mansabı yakınında 1595'te Obdorsk mevkileri kurulmuştur. Obi'nin orta kısmında da 1594'te Surgut ve daha yukarıda 1596'da Narım şehirleri tesis edilmiştir. Bu mahallerde oturan Rus memurları yerli ahalden devlet hesabına yasak (kürkler) kendileri için hediye ve tüccarlar namına da 10/1 nispetinde kürk almak suretiyle Sibir Tatarlarına Ostyaklara ve Vogullara Moskova hükümetinin zulüm rejimini tetbike başlamışlardır. Yasak ödemeyenler veya ödemeyecek durumda olanlar şiddetli cezalara çarptırılmıştır. Rus hâkimiyetinin dayandığı müstahkem mevkiler, Kuzey-Doğu Sibir'de yapılmaktaydı. Taz ırmağı ağzında 1601 'de kurulan Mangazay şehri Ruslar'ın Doğu Sibir'e girişleri için mühim bir basamak yeri olmuştur. Birkaç yıl sonrada Yenisey nehrine Turuhan ırmağının döküldüğü mahalde Turuhansk şehri kurulmuştur.(1607) Tam nehrinin aşağı kısmında 1604'te Tomsk adıyla bir kurgan (hisar) kurulması, Ruslar'ın iç Rusya'da karışıklıklar

başladıktan sonrada Sibir'i işgale devamlarını göstermektedir. (Kurat,1976-964).

Ruslar Sibiryaya topraklarında istila ettikleri yerlere kaleler inşa edip Kazakları bu uç garnizonlara yerleştirmiş devlet profesyonel askerlerini de bu kuvvetlere destek amaçlı görevlendirmiştir. Tatar-Türk kasabaları ise yeni yapılan Rus kasabalarının yakınında bulunuyordu. Bunlardan birincisi Tümeni ve 1586 yılında Çimki -Tura harabelerinin yakınında yapılmıştır. Daha sonra 1587 yılında Tobolsk, Sibir alanı içine inşa edilmiştir. Tura ise 1600 yılında Tümen'den doğuya doğru İrtiş nehrinin yukarı ağzına inşa edilmiştir. Tura-Baraba steplerini istila etme amacı ile bölgedeki çatlar tarafından desteklenen Küçüm'e karşı direnç merkezi olarak ana karargah olarak kurulmuştur. Kendi bölgelerinde eskisi gibi egemen kalmak isteyen Mirzalara Rus ordusuna bölgedeki diğer asiyerlilere karşı gerekli yardımı yapmaları karşılığında vassallık vermek tipik bir Rus yönetimi tavrıdır. Bu iş birlikçi yönetim anlayışı Tatar servisi olarak nitelenmektedir. Bu iş birlikçiler 1598 yılında baraba bozkırında yaşlı Küçüm Han Ordusunu son defa bozguna uğratan Rus ordusu arasında yer almıştır.

Ob nehrinin ağzına kadar kuzeye ilk Rus keşfi 11. Yüzyılda kürkleri araştırmak amacı ile yapıldığı bugün birleşmiş olan 1593 yılında kuzey sosva ağzı yakınındaki berezov ve Ob çıkışındaki Obdorsk'a kadar gidildiği bilinmektedir. Bölgedeki rotanın Ural'ın batısındaki Sos ve Ob nehirleri ve dvina ve Peçora vadileri olduğu bellidir. 15. yüzyılın sonlarında tacir ve kaşifler Uralları aşarak deniz kıyısına yönelmiştir. Homolgoriy'den hareket ederek beyaz deniz yolu ile müsait mevsimde doğuya Penisula'ya kadar gitmişlerdir. Buradaki nehirler ve göller vadilerle birbirine bağlıdır. Ayrıca Ob'un geniş ağzında bu nehirlerden gelen gemiler rahatça konaklayabileceği bir doğal liman vardır. Bu büyük deniz limanının ve ona bağlı doğudaki kolları olan Taz ve Pur ırmaklarının keşfi Rus tacirler ile burada yaşayan Samoyedler arasındaki alışverişi sağlamış Rus tacirle bu uygun alanda renkli bardaklar boncuklar, metal eşyalar ile samur, sansar ve kunduz derilerini değiş tokuş yapmışlardır. Bu nedenle Sibiryaya ilk Rus yerleşimi 16. yüzyılın başlarında uermak'ın seferlerinden önceki birkaç yıl önce olmuştur.

Straganov-Yermak macerası Rus kaşif ve yerleşimcilerinin Ob körfezlerine gelmeleri ilk teşebbüs olsada 16. Yüzyılın sonlarında rus devleti bölgeyi ele geçirme ve haraç almakla ciddi olarak ilgilenmeye başlamıştır. Bu nedenle Tobolsk ve Berezov'dan Kazak ve Ziryannlarla destekli yeni bir ordu bölgeleri keşfetme ve öncü kaleler sevk edilmiştir. Onların bu hareketleri ilk olarak yerli halkların mukavemetiyle durdurulmuştur. 1601 senesinde ilk Rus askeri başarıyla Taz nehrinin ağzına 100 mil uzaklıkta kurulmuştu. Bu bölgenin Samoyed kabilelerinden Mongkansi ve Mangazeya olduğu bilinmektedir. Bu tipik Rus şehirleri müstahkem hisarları valilik konağı, kilise ve hapishane askeri barakaları ile sur içinde gümrük evleri ticaret binaları kiliseler ve evlerle de sur dışındada hızla gelişmiştir.

Aynı zamanda Rus istilacılarının ilerleyişi daha güneye doğru daima devam etmiştir. İrtiş ve Ob nehrinin birleştiği doğu noktasındaki Hantilerin zapt edilmesi 1594 yılında Surgut kasabasını kurulması ile pekiştirilmiştir. Rus tarihçiler Hanti Beyi Baradak'ın gönüllü olarak Rus devletine bağlandığını belirtseler de yabancı istilasına da karşı Orta Ob bölgesindeki Hanti kabilelerinden birçoğu da baş kaldırmıştır. Surgut ötesinde Ruslar, Selkup bölgesine girdiler. Rusça (pegaya orda) alacalı ordu, Alaş orda diye çevirebiliriz. Bunların beyi Vonya Küçüm Han'ın yanındadır. Çok sert bir direniş teklif etmiş ancak nihayette yenilmiştir. 1596 yılında Narım kurulmuştur. Bundan altı yıl sonra Selkup topraklarına diğer bir askeri şehir olan Ketskiy Ob nehrinin kollarından Ket nehrinin kıyısına inşa edilmiştir. Ket askeri garnizonu Rusların doğusundaki düşük rakımlı Yenisey boyunca sibirya'ya nüfus etmelerinde çok önemli bir rota olmuştur. Yenisey'in yukarı kısmında Ket kabileleri sakındı. Buradaki kabileleri kontrol amaçlı Makovskiy ileri karakolu 1618 yılında Yenisey'in kollarından birisi üzerinde geçişe elverişli bir yerde kurulmuştur. Bu operasyonda ordu içinde yardımcı kuvvetler olarak Koda Hantileri vardı. Yenisey üzerinde ise Angara nehri ile birleştiği noktada çok önemli bir konumda olan Yenisey askeri karakolu 1619 yılında inşa edilmiştir.

Ketlerin güneye doğru itilmeleri Rusların Ob'a doğru ilerlemeleri nihayet onları Baraba ormanlık bozkırının iğne yapraklı ormanına getirdi ve

bu alanda yumuşak tüylü postlarla ilgilendiler. Buna karşın güney doğudaki bozkırda at Tatarları'nın ilerisi Altay kabileleri Türkler tarafından kontrol ediliyordu. Güçlü batı Moğolları Oyratların vassalları ise Teleütler idi. Sonuç olarak, Rus İmparatorluğu'nun nc kalaları 17. Yüzyılın başında Ob ve İrtiş üzerinde yüz yılı aşmayan bir zaman dilimi içinde kurulmuştu. Ancak Altay dağlarının etrafındaki barınakları ile Moskova devleti güneye doğru istilayı Tom nehrinin bereketli vadilerine doğru genişletti. Buradaki yerli Türk kabileleri Eusta, at ve Kusnetskiy Tatarları olan bilinen Tatarlardı ki bunlar demir dövme sanatında ustalarıdı. Bölge 1604 yılında Tomsk ve 1618'de Kuznetskiy askeri kasabalarının kurulması ile aşama aşama işgal edilmiştir. Eushta Tatarları'nın lideri Toyan rus tehattmn kabul eden ilk kişidir. Bu nedenle diğer kabilelere örnek olması için yasak mecburiyetinden muaf tutulmuştur. Tomsk kasabasının kuruluşu ile Rus askerlei , Tobolsk ve Koda Hantileri tarafından desteklenebilmiştir.

Teleütler ise, 17. Yüzyıl boyunca Tomsk ve Kuznetsk bölgesinde Ruslar'ı sıkıştıran bir asır boyunca ilerlemelerini engelleyen Yenisey Kırğızlarına karşı istilacılarla ortak hareket etmiş ve bölgedeki yerli direncin kırılmasında önemli unsurlardan biri olmuştur. Sibiry'a'nın güney kısmının işgal edilen bölümü ise; 1620'li yıllarda Yenisey ve Ob nehrinin yukarı kısmına doğru dağlı dillerin kullanıldığı 250 millik alan olan Tomsk, Kuznetsk bölgesini içermektedir. Özellikle bu yeni Rus bölgesi 17. Yüzyıl ve 18. Yüzyılların başlarında Türk kabilelerinin akınlarına maruz kalmıştır. Türk kavimleri tarafından ablukaya alına bu bölgenin Rus toprakları ile bağı sadece Tom vadisi kanalı ile ve burada yapılan istihkamlı askeri karakollarla sağlanabilmiştir.

Sonuç olarak Ruslar daha 11. Yüzyılda tüccarlar vasıtası ile ilişkide bulunduğu Kuzey Sibir'i 15. Yüzyılda fark etmeye 16. Yüzyılda önemsemeye ve aynı yüzyılın sonunda işgale başlamıştır. 17. yüzyılda baştan başa bütün Batı ve Orta Sibir'i Kamatkaya kadar istila etmişlerdir. Baştan başa Moğolistan toprakları dahil bu yüzyıl içinde Rus arlığı'na dahil olmuştur. Rus arlığı'nın ekonomik ve sosyal kalkınmasında uçsuz bucaksız ve zengin sibir topraklarının azımsanmayacak etkisi vardır ve zenginlik Ruslar tarafından

hunhancar kullanılmıştır. Sibiryadaki kürk ticareti ön plana çıkmıştır. Su yollarının da kullanarak doğunun önemli ticaret mallarını batıya aktarmışlardır.(Topsakal,2011-11,15).

9.3 Sibir Hanlığının Ekonomik Durumu ve Sosyal Yapısı

Ekonomik olarak Sibir toplulukları yerleşik, geyik çobanları ve göçebe olarak e ayrılmaktadır. Yerleşik hayat süren toplulukları Ural ve Amur'dan başlayıp Sibiry'a'nın kuzeyindeki deniz kıyısına uzanan geniş kıyı alanında yerleşen gruptu ve bu grupların başlıca geçim kaynağı balıkılıktı. (Topsakal,2011-2).

Balıkçılığın yanında avcılık meslekleri de yapılmaktaydı. Madencilik, Altay ve Tomsk bölgelerinin ekonomik hayatında oldukça fazladır. İrtiş bölgesinde ise nispeten daha azdır. Maalesef Sibiry'a'da madencilik başlangıcından şimdiye kadar hemen hemen ancak kıymetli taşların çıkarılmasını kapsamıştır. Madencilik Sibiry'a'da doğrudan doğruya Batı Sibiry'a'nın birçok işçilerine iş temin etmiştir. Tomsk bölgesindeki altın ocakları oldukça önemlidir.(Radloff,1994-28,29).

Hanlığın ekonomisinde temel taşları inek yetiştiriciliği ve hayvan krklerinden elde edilen gelirler oluşturmuştur. Krkler Rusya'nın Sibiry'a'dan aldığı verginin esasını teşkil etmiştir. Nüfusun büyük bir bölümü göçebe ve avcılardan oluşmaktadır. Hanlıkta küçük kasabalarda mevcuttur. (Zaitsev,2002-137).

Ren geyiği besleyen topluluklar tayga ile ormanlık tundrada yaşıyorlar ,avcılık,balıkçılık ve geyik sürüleriyle uğraşıyorlardı. Göçebeler ise; bozkır ve ormanlık bozkırlarda yaşıyorlardı. Bu grubun en önemli geçim kaynağı ; büyük baş hayvan yetiştiriciliği idi. Sosyal olarak Sibiry toplulukları akrabalık kan bağı üzerine teşekkül etmiştir.Bu gruplar içerisinde sadece Sibiry Tatarları ve Yenisey Kırgızları sosyal anlamda daha ileriydiler. Sibiry toplulukları büyük çoğunlukla geleneksel ata dini olarak nitelendirdiğimiz şaman kültürüne inanıyorlardı. Ancak, Sibiry Tatarları

tamamen Müslüman idi. Sert ve olumsuz hava şartları nedeniyle geniş ve zengin kaynaklarına rağmen nüfusu çok seyrekti. Konar göçer hayat tarzı nedeniyle bu coğrafya sürekli savaşlara sahne olmuştur. (Topsakal,2011-3).

10.SONUÇ VE ÖNERİLER

10.1 SONUÇ

Altın Orda Devleti'nin yıkılması ile ortaya çıkan Sibir Hanlığı, Kazan Hanlığı'nın 1552 yılında Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra Rusya tarafından önemli bir stratejik nokta olarak görülmeye başlanmıştır. Kazan Hanlığı topraklarının zapt edilmesi ile Sibiryaya karşı saldırı girişimlerinde bulunmaya başlayan Rus Çarlığı kısa süre zarfında hanlık topraklarını kendi hakimiyeti altında birleştirmiştir.

Ruslar daha 11. Yüzyılda tüccarlar vasıtası ile ilişkide bulunduğu Kuzey Sibiryayı 15. Yüzyılda fark etmeye 16. Yüzyılda önemsemeye başlamışlar ve bu yüzyılın sonlarında da hakimiyeti altına almıştır. Rusya'nın özellikle 16. Yüzyılın sonlarından itibaren dünyanın en güçlü devletleri arasında yer almasındaki en büyük etkenlerden birisi Sibiryanın zenginliğine sahip olmasıdır. Rus Çarlığı'nın ekonomik ve sosyal kalkınmasındaki en büyük etken olan bu zenginliği hunharca kullanmıştır. Sibiryanın ele geçirilmesi öncelikle Sibir Hanlığı'na yapılan işgaller sonucunda hanlığın bir güç olarak ortadan kaldırılması ile mümkün olmuştur.

Bundan sonra Ruslar, Baykal gölüne kadar ilerlemişlerdir. Baykal gölünü de aşarak Amur nehri vasıtasıyla, Japon denizine kadar varmak imkânını elde etmiştir. Ancak Çin hududuna ulaştıktan sonra, toplarla donanmış Çinlileri gördüler ve durakladılar. Kuvvetin ancak kuvvetle durdurulabileceği hakikatini, bu münasebetle bir daha görmüş oluyoruz. Bu suretle, Kazan Hanlığı'nın çöküşünden otuz yıl bile geçmeden, Rusya'nın doğu sınırları, bir hamlede 1.000 km'den fazla genişledi ve birkaç milyon kilometre kare arazi, Moskova hâkimiyeti altına alındı; dünyanın en zengin ülkelerinden biri olan Sibir ülkesi, Rus hâkimiyetine geçmiştir.

10.2 ÖNERİLER

Sibiryaya, denildiğinde uçsuz bucaksız topraklara sahip ulaşılması gidilmesi çok uzak ve soğuk bir yer olarak zihnimize canlanmaktadır. Keşfedilmesinden günümüze kadar yer altı yer üstü zenginlikleri ile bilinen fakat çok fazla araştırılmaya yönelinmeyen bir coğrafi mekandır. Rusya coğrafi yakınlık itibari ile de o bölgeyle geçmişte ilgilenmiş ve günümüzde de en büyük zenginlikleri arasında yer almaktadır. Sibir Hanlığı tarih kitaplarında çok küçük karelerde görülen fakat derinlemesine araştırılmaya başlandığında hiçte o görüldüğü gibi küçük bir kareden ibaret değilmiş. Araştırmanın en başından başlayarak son noktayı koyana dek Hanlığın öncesi ve sonrasında meydana gelen olaylar yaşanan mücadeleler Sibiryaya gibi uzak soğuk bir yerin ne kadar önem arz ettiğini oldukça iyi bir şekilde göz önüne sermektedir.

Sibir Hanlığı halen ders kitaplarında sadece Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan hanlıklardan biri olarak geçmektedir. Bu tek cümle yada birkaç satır ile ifade edilmektedir. Türk tarihinin önemli bir merhalesini içerdiğini düşünmekteyiz ve Sibiryaya Türkleri'nin geçmişten bugüne Rus baskısı altında yaşadıklarının anlaşılması açısından da önem arz etmektedir. Sadece Sibirya'nın değil diğer Türk topluluklarında Rusya tarafından işgal edilip gördükleri zulüm, baskıya ait anektotlar içermektedir. Coğrafya olarak bize uzak olabilir ama araştırma sahamızı kısıtladığını düşünmemekteyiz. Araştırma aşamasında Sibiryaya ve Sibir Hanlığı'na ait Türkçe kaynaklarının oldukça kısıtlı olduğunu gördük. Bu konuda ve aynı sahayı içeren diğer konularda da Türkiye'de kaynak sıkıntısı yaşanmaktadır. Bu konudaki sorunun, bu alanla ilgilenen tarihçiler tarafından çözülmesi gerektiğine inanmaktayız. Çok çalışılmış konular değilde şuan için spesifik olarak görülen konulara yönelinmelidir. Dil eğitimine önem verilmeli bu alanda çalışmalar yapılmalı. Bu saha ile ilgilenecek araştırmacı komisyonlar kurulması oldukça verimli sonuçlar çıkmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Araştırma İnceleme Eserleri

ACAR, Serkan.(2008).*Kasım Hanlığı*, İstanbul, IQ Yayınları,

AKA, İsmail.(2000). *Timur ve Devleti*. Ankara; Türk Tarih Kurumu,

ARAT, Rahmeti Reşit.)1997). “*Küçüm Han*”. Eskişehir. M.E.B. Yayınları, İslam Ansiklopedisi, C.VI.

ATLASİ, Hadi.(1911).*Sibir Tarihi*, Kazan.

BAŞTAV, Şerif. (1941).“*Sabir Türkleri*”. Ankara; Belleten Yayınları, S.17-18.

DOĞAN, Orhan.(2002).” *Küçüm Han*”.Ankara; Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İslam Ansiklopedisi, C.26.

HAYİT, Baymirza,.(1975). *Türkistan*. Ankara; Otağ Yayınları.

HAYİT, Baymirza.(2000). *Sovyetlerde Türklüğün ve İslamı'nın Bazı Meseleleri*. İstanbul;Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

HUDYAKOV, Mihail.(2009).*Kazan Hanlığı Tarihi*. Ankara;Türk Tarih Kurumu.

İNAN, Abdülkadir.(1998).*Makaleler ve İncelemeler*. Ankara; Türk Tarih Kurumu, C.II.

KAFALI, Mustafa,(2002).“ *Altın Orda Hanlığı*”.Ankara; Yeni Türkiye Yayınları, Türkler, C.VIII.

KLYASHTORNY, S.G; SULTANOV.(2004). *Türk'ün Üç Bin Yılı*. İstanbul; Selenge Yayınları.

KURAT, Akdes Nimet.(1976).”*Altın Ordu Devleti*”Ankara; Türk Dünyası El Kitabı.

KURAT, Akdes Nimet.(1976). “*Sibir Hanlığı*”. Ankara;Türk Dünyası El Kitabı,

KURAT, Akdes Nimet.(1999).*Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Ankara; Türk Tarih Kurumu.

KURAT, Akdes Nimet.(2002).” *Kazan Hanlığı*”.Ankara; Yeni Türkiye Yayınları, Türkler, C.VIII.

KURAT, Akdes Nimet.(1992). *IV-XVII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara; Murat Kitabevi Yayınları.

MERCANİ, Şehabeddin-i.(2008). *Müstefadü’l Ahbar Fi Ahval-i Kazan ve Bulgar.*. Ankara; Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

NASKALİ, Emine Gürsoy.(1997).*Sibiryaya Araştırmaları*. İstanbul;Simurg Yayınları.

RADLOFF, W.(1994).*Sibiryadan*. İstanbul; Milli Eğitim Basımevi.

RASONYİ, Laszlo.(1996).*Tarihte Türklük*, Ankara; Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

ROUX, Jean Paul.(2001).*Orta Asya*. İstanbul; Kabalcı Yayınları.

ROUX, Jean Paul.(2001).*Moğol İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul; Kabalcı Yayınları.

SARAY, Mehmet.(1989).” *Altın Ordu Devleti*”, İstanbul; Diyanet Vakfı Yayınları, İslam Ansiklopedisi, C.II.

ŞİMŞİR, Sebahattin.(2009). *Dünden Bugüne Türkistan'da Türkler*. İstanbul; IQ Yayınları.

Taymas Battal.(1966). *Kazan Türkleri*, Ankara; Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

TOPSAKAL, İlyas.(2011).“ *Batı ve Orta Sibirya'nın Ruslar Tarafından İşgali*”. İstanbul; Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.191.

YAKUBOVSKİY, A. Yu.(1992).*Altın Ordu ve Çöküşü*. Ankara; Türk Tarih Kurumu.

ZAITSEV, İlya V.(2002).” *Sibir Hanlığı*” .Ankara; Yeni Türkiye Yayınları, Türkler, C.VIII.

EKLER

Ek-1 Dış Kapak

Ek-2 Sırt Yazısı

Ek-3 İç Kapak

Ek-4 Tez Onay Sayfası

Ek-5 Türkçe Özet

Ek-6 İngilizce Özet